

DIENSTBAAR TOT AAN DE GRENS?

Visie en rol van een pastor bij uitvaarten.

Foto: wakkervandeijzerenrijn.nl

Onderzoeksverslag ENTH-INT12

Marianne van der Heijden

GPW: Profiel: Geloof en Kerk

Studentnummer: 1020299

Christelijke Hoge School Windesheim te Zwolle

November 2012

Begeleider: drs. H.H. Zegwaart

Tweede beoordelaar: dr. J. Bruinsma- de Beer

Inhoudsopgave:

Voorwoord	5
Dankwoord	6
Samenvatting	7
Hoofdstuk 1 INLEIDING	
1.1 Aanleiding van het onderzoek	10
1.2 De vraagstelling van het onderzoek	12
1.3 Centrale begrippen	13
1.4 Aanvullende begrippen	14
1.5 Gebruikte bronnen	14
1.6 Doelstelling van het onderzoek	16
1.7 Doelstelling in het onderzoek	16
1.8 Onderzoeksmethode	16
1.9 Indeling van de scriptie	17
Hoofdstuk 2 THEORETISCHE ONDERBOUWING	
2.1 Uitvaart	18
2.2 Geloofsvisie van een pastor	27
2.3 Rol van een pastor bij een uitvaart	32
2.4 De rol van de Bijbel, rituelen en symbolen bij een uitvaart	42
2.5 Samenvatting van de centrale begrippen	50
2.6 Conclusie	52
Hoofdstuk 3 OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	
3.1 Inleiding	53
3.2 Interview 1	56
3.2.1 Analyse	56
3.2.2 Conclusie	58
3.3 Interview 2	59
3.3.1 Analyse	59
3.3.2 Conclusie	61

3.4	Interview 3	63
3.4.1	Analyse	63
3.4.2	Conclusie	65
3.5	Interview 4	67
3.5.1	Analyse	67
3.5.2	Conclusie	69
3.6	Interview 5	71
3.6.1	Analyse	71
3.6.2	Conclusie	74
3.6.3	Samenvattende conclusie	75
Hoofdstuk 4	AFRONDING	
4.1	Inleiding	77
4.2	De rol van een pastor in de praktijk van een uitvaart	77
4.3	Samenvattende conclusie	82
4.4	Beantwoording onderzoeksvraag	84
4.5	Aanbeveling	86
Hoofdstuk 5	REFLECTIES	
5.1	Reflectie op de onderzoeksresultaten	90
5.2	Theologische reflectie op het hermeneutisch criterium	93
5.3	Reflectie op de competenties en onderzoeksgang	95
5.4	Reflectie op de onderzoeksgang en de gevolgde onderzoeksmethode	98
Literatuur		100

Voorwoord

In deze scriptie wil ik stil staan bij de vraag in hoeverre pastores dienstbaar willen en kunnen zijn bij een uitvaart als de kerkelijke traditie bij de nabestaanden niet meer vanzelfsprekend is. Deze vraag heeft mij de hele opleiding tot Godsdienst Pastoraal Werker bezig gehouden en was eigenlijk ook de aanleiding om deze opleiding te gaan volgen. Mijn verlangen en motivatie hierin is om bij een uitvaart recht te doen aan de overledene en zijn of haar leven te zien in het licht van Evangelie. En dat op een zodanige wijze dat de nabestaanden zich getroost weten en op een waardige manier afscheid kunnen nemen.

In mijn werk als ouderenpastor krijg ik soms te maken met nabestaanden die niet of nauwelijks in de christelijke traditie staan, dat roept bij mij een spanningsveld op, maar ook de vraag hoe andere pastores daar mee omgaan.

De titel van deze scriptie: ‘Dienstbaar tot aan de grens?’ wil uitdrukken dat pastores het als hun taak en roeping vinden om mensen ook bij te staan als het leven hier op aarde aan zijn grenzen komt. De dood is een definitieve grens waarbij de ander losgelaten moet worden. Tot zover kunnen omstanders en daarmee ook pastores ‘meelopen’.

In het stervenspastoraat en het verzorgen van de uitvaart willen pastores over het algemeen rekening houden met de wensen van de overledene en de wensen van de nabestaanden. Op de achtergrond speelt wellicht de eigen wensen en verlangens van de pastor mee om ‘iets van God’ door te geven. Om te wijzen op het Evangelie dat troost en uitzicht kan bieden, zodat mensen weer verder kunnen. De wensen en verlangens van de nabestaanden of de overledene lopen niet altijd gelijk op met wat een pastor aan dienstbaarheid kan of wil bieden. En ook dat kan als een grens ervaren worden.

Dankwoord

Deze scriptie is tot stand gekomen met medewerking van diverse mensen.

Ik wil de respondenten bedanken dat ik hen mocht bevragen op hoe zij uitvaarten begeleiden en uitvoeren. Zonder hun medewerking zou deze scriptie een theoretisch verslag geworden zijn, maar door hun openhartigheid om hun visie op uitvaarten met mij te willen delen, krijgt deze scriptie een belangrijke en praktische **insteek** hoe pastores omgaan met het spanningsveld waarin uitvaarten kunnen verkeren als ze op de rand van de kerkelijke gemeenschap terecht komen.

Ik wil de docenten bedanken voor hun lessen en alle stof die zij aangereikt hebben in de afgelopen vier jaar, voor de feedback die zij gegeven hebben.

Het heeft mij gevormd en geholpen om vanuit de theorie, op een professionele manier werkzaam te kunnen zijn in de praktijk.

Daarnaast wil ik mijn begeleider drs. Huib Zegwaart bedanken voor zijn kritisch meedenken en het scherp stellen van deze scriptie.

Dank ook aan ds. Neef die vooral in het beginstadium meegelezen heeft en mij van nuttige feedback heeft voorzien.

Tenslotte, en niet op de laatste plaats wil ik mijn man bedanken voor de ruimte, de tijd en de rust die hij mij gegeven heeft om te kunnen studeren.

Samenvatting

In noordoost Friesland zijn de meeste uitvaarten die door een pastor begeleid wordt begrafenissen.¹ Crematies komen maar weinig voor. Wat de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart is, hangt sterk samen met wie voor de pastor centraal staat bij een uitvaart. In drie van de vijf interviews staat voor de pastor de overledene centraal in een uitvaartdienst, van haar wordt afscheid genomen.² Pastores vinden het belangrijk dat de overledene op een voor de nabestaanden herkenbare manier naar voren wordt gebracht. Bij één pastor staan de nabestaanden centraal, zij moeten weer verder kunnen met het leven en op een goede manier afscheid kunnen nemen van de overledene.

Bij de vijfde pastor staat de kerk centraal. De kerk is volgens deze pastor de kerk van Jezus Christus. Hij staat centraal en het Evangelie moet naar voren gebracht worden.

Ook de theologische visie en het doel wat een pastor met een uitvaart beoogt, is bepalend voor hoe een uitvaart vorm gegeven wordt. Visie en doel hangen met elkaar samen. Hoe meer een pastor in de kerkelijke traditie staat, des te sterker zal hij vasthouden aan zijn eigen rol en de kerk willen vertegenwoordigen. Uit het onderzoek is gebleken dat juist de predikanten die ik geïnterviewd heb, meer en vaster in de kerkelijke traditie staan dan de kerkelijk werkers en de Geestelijk Verzorger. De kerkelijk werkers en de Geestelijk Verzorger houden naar verhouding meer rekening met de wensen van de nabestaanden dan de predikanten.

De predikanten zijn zich meer bewust van hun ambt dan de kerkelijk werkers. Ambt en persoon zijn met elkaar verweven, men zal niet iets zeggen waar men niet achter kan staan. Hierbij moet de opmerking gemaakt worden dat kerkelijk werkers niet in een ambt staan maar in een bediening.³

Dat God niet God ter sprake gebracht mag worden is een grens voor alle pastores, ook willen zij graag iets uit de Bijbel lezen en een gebed uitspreken. Hoe dichter de pastor bij de mensen staat, de inductieve benadering, hoe ruimer het godsbeeld is. Ook de Bijbel wordt in deze benadering ruimer geïnterpreteerd.

¹ Met pastor bedoel ik predikanten en kerkelijk werkers. Als er 'hij' staat kan er ook 'zij' gelezen worden.

² Als een overledene met 'haar' of 'zij' aangeduid wordt kan men ook 'hem' of 'hij' lezen.

³ Als het in deze scriptie over 'pastor en ambt' gaat dan is dat inclusief 'kerkelijk werker en bediening'.

Met de ‘kerk’ en de kerkelijke traditie wordt in deze scriptie de christelijke geloofsgemeenschap binnen de PKN bedoelt. De woorden ‘kerk’ en ‘christelijk’ lopen daarmee wat door elkaar. Daarmee wil ik tevens zeggen dat niet voor iedereen dit begrippen zijn die automatisch bij elkaar horen.

Uit de literatuur en de interviews is gebleken dat men onder het eigene van een kerkelijke uitvaart verstaat, dat het geheel gedragen wordt door de christelijke gemeenschap en dat er kerkelijk liturgische elementen in zitten. De liturgische elementen zijn gebed, een Bijbellesing, het zingen van enkele kerkelijke liederen en de zegenbede die aan het eind van de dienst uitgesproken wordt. De rituelen en symbolen die gebruikt worden in uitvaartdiensten zijn vrij traditioneel en passen binnen een kerkelijke traditie. In samenspraak met de nabestaanden wordt de liturgie opgesteld waarbij ook ruimte is voor seculiere muziek. Deze ruimte wordt door de pastores verschillend toegestaan en benut. Respondent 1 (predikant) staat persoonlijk afwijzend tegenover seculiere muziek in een uitvaartdienst, maar staat het wel toe als de familie hier mee komt. Hij vraagt wel naar de motivatie van de nabestaanden voor deze keuze. De tweede respondent (kerkelijk werker) heeft nauwelijks ervaring met seculiere muziek in een uitvaart. Volgens eigen zeggen heeft ze niets met deze muziek. Respondent 3 en 4 (Geestelijk Verzorger en kerkelijk werker) hebben geen enkele moeite met seculiere muziek. Opmerkelijk is dat respondent 5 (predikant) zegt op te schuiven in zijn mening over seculiere muziek, hij ziet het als een kans om daarnaast ook het Evangelie te kunnen verkondigen.

Het spanningsveld betreft niet zozeer de omgang met onbekendheid van de kerkelijke traditie bij de nabestaanden, maar alle pastores ervaren min of meer een spanningsveld als er onderlinge ruzie en verschil in geloofsopvatting is in families. De respondenten gaan hier wel op verschillende manieren mee om. Dit varieert van de onenigheid bij de nabestaanden laten en niet toe komen aan conflictoplossing (respondent 1 en 5), tot proberen om te bemiddelen en bij de voorbereiding van de uitvaart tot een consensus te komen (respondent 2 en 4). Respondent 3 vindt het bij zijn professie horen om met verschil in geloofsniveau om te kunnen gaan.

Kameleon zijn wordt niet altijd als een negatieve eigenschap gezien. In ieder geval niet als een ‘u vraagt en wij draaien’. Een van de pastores gaf aan dat geen probleem te vinden maar wil ook een eigen inbreng hebben (respondent 4).

De Geestelijk Verzorger uit het ziekenhuis vindt het kameleon zijn juist een goede eigenschap om dienstbaar te kunnen zijn aan mensen. Zijn insteek is, om er te zijn voor alle mensen, terwijl de andere pastores meer binnen de grenzen van de eigen gemeente werken.

Respondent 1 vindt zichzelf geen kameleon, de uitvaartvaart vindt bij hem altijd plaats binnen een traditionele kerkelijke setting.

Een uitvaart wordt vanuit de visie van een pastor meestal als een ‘goede uitvaart’ gezien als beide partijen, zowel de nabestaanden als de pastor, er met een ‘goed gevoel’ op terug kunnen kijken. Waardering van de familie wordt daarbij als graadmeter gezien.

Alle pastores doen, voor zover dat mogelijk is, aan nazorg.

Het doel dat pastores hiermee beogen is; om nog even op de uitvaartdienst terug te komen en na te praten hoe de familie het geheel ervaren heeft. Een tweede doel is om feedback voor zichzelf te ontvangen.

Hoe meer een pastor in de kerkelijke traditie staat des te meer de nazorg erop gericht is om de ander bij de geloofsgemeenschap te betrekken.

Hoofdstuk 1- INLEIDING

Dit inleidende hoofdstuk laat zien wat de aanleiding van het onderzoek is geweest en hoe ik tot de vraagstelling gekomen ben. In het nadenken over de onderzoeksvraag komen weer andere deelaspecten als vraag naar voren. Deze zijn ondergebracht in de deelvragen. Door dit op een rijtje te zetten komen er een aantal centrale begrippen naar boven die een richting hebben gegeven voor de literatuurstudie. Dit wordt beschreven bij de gebruikte bronnen. Wat ik met het onderzoek hoop te bereiken is verwoord in de doelstellingen van en in het onderzoek. Tenslotte geef ik een verantwoording van de gebruikte onderzoeksmethode.

1.1 Aanleiding van het onderzoek

Uit onderzoek is gebleken dat er in de komende jaren steeds meer ouderen zullen zijn, maar dat ook steeds minder mensen een binding hebben met een kerkelijke gemeenschap. In het onderstaande kadertje staan een aantal stellingen zijn die ik op internet tegenkwam en die als een kleine bijlage dient. Het geeft aan dat er in de toekomst meer uitvaarten zullen zijn en dat uitvaarten naar verwachting ook steeds meer een persoonlijk karakter zullen krijgen. Deze stellingen roepen bij mij vragen op als: ‘wat betekent dit voor pastores, en wat zouden zij kunnen betekenen in een tijd waarin kerk en geloof steeds meer in de marge gekomen is.

Nederland gaat de komende jaren in verdubbeld tempo vergrijzen. In de periode 2011-2015 komen er een half miljoen 65-plussers bij. In de afgelopen vijf jaar ging het nog om een kwart miljoen. De versnelling wordt veroorzaakt doordat de grote babyboomgeneraties, geboren na de Tweede Wereldoorlog, die de komende jaren 65 worden. Tussen 2016 en 2040 komen er nog eens 1,5 miljoen 65-plussers bij. In 2040 zal het aantal ouderen zijn opgelopen tot 4,6 miljoen, ten opzichte van 2,6 miljoen nu. Na 2040 zet een daling in. Dit blijkt uit de nieuwe bevolkingsprognose voor de lange termijn van het CBS die (17 december 2010) bekend gemaakt zijn.⁴ Een ander feit is dat steeds meer uitvaarten een persoonlijk karakter krijgen en nabestaanden eigen wensen hebben.⁵ Kerken lijken bij uitvaarten terrein te verliezen sinds rituele begeleiders en 'rent a priest' in opkomst zijn. Hier en daar zie je dat er vanuit christelijke grondslag pastores zijn zich dienstbaar opstellen.⁶

Deze cijfers geven aanleiding tot de onderzoeksvraag: kunnen of willen pastores met hun expertise dienstbaar zijn bij een uitvaart, als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is?

Als kerkelijk werker (ouderenpastor) kom ik voor situaties te staan waarin de overledene wel verbonden is aan een kerkelijke gemeenschap (in mijn geval de PKN in Kollum en Ternaard) maar de kinderen, klein- en achterkleinkinderen niet meer.

Mijn wens is om bij een uitvaart recht te doen aan de overledene, en haar leven te zien in het licht van het Evangelie op een manier waarop de nabestaanden zich gekend weten, maar waar zij ook mee verder kunnen.

Als ik recht wil doen aan zowel de overledene en nabestaanden, welke plaats krijgt God dan in dit geheel? En over wiens God hebben we het dan? In de orthodoxe kringen is meestal een deductieve vorm van theologisch redeneren gebruikelijk.⁷ Maar hoe gaan pastores met een deductieve theologie, vanuit een orthodoxe traditie, om met een uitvaart waarin de nabestaanden weinig tot geen binding meer hebben met de kerkelijke traditie? Is hun theologische visie hierin ondersteunend of juist een belemmering?

Mijn vraag die hierbij heb is, wat dan de eigenheid van een pastor is: wat is zijn of haar rol bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is? En hoe voorkom je, in het rekening houden met de nabestaanden, dat je als pastor een kameleon wordt onder het motto 'van u vraagt en wij draaien?'

⁴ <http://www.uitvaart.nl/nieuws/tempo-vergrijzing-loopt-op/23471>, 27-12-2010 (download 2-12-2011)

⁵ Nederlanders hebben steeds vaker specifieke wensen over de invulling van hun uitvaart. In 2006 had drie op de tien Nederlanders uitvaartwensen. In 2008 is dit gestegen naar 39 procent. Deze wensen zijn provincie gebonden. Dit blijkt uit onderzoek van TNS NIPO in opdracht van Monuta naar trends en behoeften rondom uitvaart. Provincies waar geloofsovertuiging duidelijk minder invloed heeft op uitvaartwensen zijn Drenthe, Flevoland, Noord-Holland en Zuid-Holland. In Friesland, Overijssel, Zeeland en Limburg speelt het geloof een belangrijkere rol als het gaat om uitvaartwensen.

www.uitvaartmedia.nl –Geloof en traditie steeds minder belangrijk tijdens uitvaarten 20-6-2011 (download 2-12-2011).

⁶ www.rentapriest.nl.

⁷ De term deductief wordt in hoofdstuk 2 verder uitgewerkt.

Bovenstaande vragen zullen in de scriptie aan de orde komen en verder uitgewerkt worden. In de volgende paragraaf zullen deze vragen gestructureerd worden. Daarmee wordt de indeling van de scriptie zichtbaar gemaakt en een afbakening gegeven.

1.2 De vraagstelling van het onderzoek

In het nadenken over uitvaarten komen meer vragen naar boven dan dat er in deze scriptie beschreven zullen worden. Zo blijft de ervaring van nabestaanden bij een kerkelijke uitvaart, als zij zelf geen of weinig binding met een kerkelijke gemeenschap of het geloof hebben, buiten beeld. Wat wel zijdelings aan de orde komt, als informatie vanuit de interviews, is de bijdrage en de rol die pastores aan nabestaanden toedelen bij de voorbereiding en in de uitvaartdienst. Maar hoe de nabestaanden dat alles ervaren wordt niet meegenomen in mijn analyses.

In het onderzoek is niet specifiek gevraagd naar de visie van pastores op een crematie, omdat crematies die door een pastor geleid worden maar sporadisch voorkomen in noordoost Friesland. In enkele interviews komt het cremeren zijdelings ter sprake, en is wel meegenomen in de beantwoording bij de vragen uit de topiclijst omdat het iets zegt over de rol van een pastor. Met bovenstaande overwegingen wordt het onderzoek afgebakend tot de rol en de eigen geloofsvisie van pastores bij uitvaarten binnen de PKN in Noordoost Friesland.

Onderzoeksvraag

De bovenstaande vragen die al gesteld zijn bij de aanleiding van het onderzoek hebben geleid tot de volgende onderzoeksvraag die als volgt geformuleerd is:

Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet meer vanzelfsprekend is?

Deze onderzoeksvraag bevat diverse elementen, en roept weer andere vragen op. Om te komen tot een evenwichtige eindconclusie zijn vanuit de onderzoeksvraag de onderstaande deelvragen geformuleerd.

Deelvragen

1. Wie zijn voor de pastor de dragers van een uitvaart: de kerk, de gemeente als liturgische gemeenschap, de nabestaanden en aanwezigen en/of de overledene?
2. Wat is de rol van een pastor bij een uitvaart buiten de kerkelijke traditie?
3. Maakt de theologische visie van een pastor nog verschil in de tegemoetkoming van de nabestaanden en in de uitvoering van de uitvaartdienst?
4. Welke grenzen ervaren pastores bij een uitvaart, en waar trekken zij de grens?

Nu de vragen vastgesteld zijn ontstaat er een kader als een afbakening voor het onderzoek. Uit de vragen komen een aantal centrale begrippen naar boven die in de volgende paragraaf omschreven zullen worden.

1.3 Centrale begrippen

De onderzoeksvraag bevat drie elementen, deze elementen zijn de centrale begrippen in het onderzoek. In de eerste plaats gaat het over uitvaarten en wat de eigenheid en rol van de pastor daarin is. De eigenheid wordt omschreven als de geloofsvisie van waaruit een pastor werkt. De begrippen c.q. begrippen paren hebben als leidraad voor de interviewvragen gediend. In hoofdstuk 2 worden deze begrippen verder uitgewerkt. Deze begrippen vormen een bril waarmee de interviews geanalyseerd zijn. De drie centrale begrippen zijn:

1. Uitvaart

Wat maakt dat men kan spreken van een kerkelijke uitvaart en wanneer is het niet meer kerkelijk? Hangt het samen met het gebouw waar men samenkomt? Of ligt de nadruk meer op de inhoud en de soort viering tijdens de uitvaart? En wat is de rol van degene die de leiding heeft?

Welke van deze elementen geven de doorslag dat men kan spreken van een kerkelijke traditie. De grens zal niet altijd scherp te trekken zijn, maar kan ook een samenstelling van elementen zijn of de optelsom van het geheel.

2. *Geloofsvisie van de pastor*

Wat zijn de verschillen tussen een inductieve en een deductieve theologische benadering? En hoe uit zich dat in de viering van de uitvaart?

3. *De rol van de pastor bij een uitvaart*

Wat is het eigene van een pastor en wat is het verschil met een ritueel begeleider?

Ziet de pastor zich als vertegenwoordiger van de kerk, of als bemiddelaar van het christendom of als dienstverlener aan mensen?

1.4 **Aanvullende begrippen**

Naast de centrale begrippen zijn er nog aanvullende begrippen die de onderzoeksvraag verder uitwerken. Ik heb hiervoor elementen uit de uitvaartdienst gebruikt. Het gaat om elementen en begrippen als: hoe de Bijbel wordt gezien en geïnterpreteerd. Wat rituelen en symbolen zijn en hoe die vorm krijgen in een uitvaartdienst. Ook zijn deze begrippen meegenomen in de interviews. De aanvullende begrippen worden verder uitgewerkt in het tweede hoofdstuk. De centrale begrippen en de aanvullende begrippen zijn mijn houvast geweest bij het zoeken naar literatuur. De literatuur wordt beschreven in de volgende paragraaf.

1.5 **Gebruikte bronnen**

Met de onderzoeksvraag en de bijbehorende begrippen in het achterhoofd ben ik op zoek gegaan naar literatuur. Hierbij heb gezocht naar de rol en de visie van een pastor in combinatie met uitvaarten. Het boek van Aart Mak: *Met stomheid geslagen? Nieuwe taal en gebruiken bij uitvaarten* heeft mij hierin verder geholpen. Mak probeert, juist als het gaat om de dood en de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is, toch weer bezieling te vinden. Mak gaat ervan uit dat bezieling niet gevonden wordt door een binnenkerkelijke weg te bewandelen.⁸ Als ik kijk naar de kerkelijke gemeenschappen in noordoost Friesland en naar de uitkomsten van de interviews, dan hebben de meeste uitvaarten van de geïnterviewde pastores in noordoost Friesland een traditioneel en kerkelijk karakter. Dit geeft een ander beeld dan Mak schets in zijn boek.

⁸ Mak, A., (2006). *Met stomheid geslagen? Nieuwe taal en gebruiken bij uitvaarten*. Zoetermeer: Boekencentrum, 11.

Maar aan de andere kant geven deze pastores ook aan dat bij de nabestaanden, ook in noordoost Friesland, de binnenkerkelijke weg niet altijd meer vanzelfsprekend is. Dit boek heeft mij dan ook geholpen om na te denken hoe je als pastor ook in de toekomst dienstbaar zou kunnen zijn bij een uitvaart. Naast een beschouwende gedeelte geeft dit boek ook praktische informatie over teksten, verhalen, gedichten, muziek en vormgeving.

Om helder te krijgen wat nu specifiek is voor een kerkelijke uitvaart heeft het ‘*Dienstboek*’ nuttige informatie opgeleverd.⁹ Het onderzoek is afgebakend bij pastores binnen de PKN. Het ‘*Dienstboek*’, waarvan er twee delen zijn, wil pastores een handreiking geven in ordes van diensten, liturgische formulieren, teksten en gebeden. Deze komen uit diverse bronnen, zoals teksten uit gebedenboeken van individuele auteurs en uit dienstboeken van zusterkerken.¹⁰ Het dienstboek heeft een hoog liturgisch gehalte, maar kan als leidraad dienen om er vervolgens eigen persoonlijke elementen aan toe te voegen.

In het zoeken naar de eigenheid en de rol van een pastor heb ik geput uit een boek van Eugene Peterson: *Pastor zijn op authentieke wijze*.¹¹ Peterson was predikant binnen de Presbyteriaanse kerken in de VS en later hoogleraar spirituele theologie. De authentieke wijze van een pastor is volgens Peterson geworteld in de relatie met God. Gebed, het lezen en bestuderen van de Bijbel en geestelijk leiding geven zijn de hoekpunten van zijn visie op authentiek pastor zijn. Daarmee heeft hij een deductieve benadering. Om de termen ‘deductieve’ en ‘inductieve’ benadering te duiden, ben ik bij Ganzevoort te rade gegaan.¹² De benaderingen zoals Ganzevoort ze uitwerkt gelden voor het algemene pastoraat. Bij Mak wordt de rol van de pastor meer toegespitst op de situatie rondom de uitvaart.

De schriftelijke bronnen, ik heb ze hier niet allemaal vermeld maar ze zijn opgenomen in de literatuurlijst, hebben mij geholpen om de waarnemingen van de centrale begrippen te structureren en uit te diepen.

Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van mondelinge bronnen. Dit waren twee predikanten en een goede vriendin. Zij heeft een goed analytisch vermogen en als vrouw van een predikant heeft zij vele uitvaarten ‘vanaf de zijlijn’ gevolgd. Voorafgaand aan de interviews heb ik hen het onderzoeksvoorstel toegestuurd met de vraag om daarop te reflecteren. Zij hebben mij een duwtje in de goede richting gegeven in de voorbereiding op de interviews. Daarnaast zijn er

⁹ Dienstboek, (2004). *Een proeve*, deel II. *Leven-Zegen-Gemeenschap*. Voor de Protestantse Kerk in Nederland. Zoetermeer: Boekencentrum.

¹⁰ Dienstboek, deel II, a.w., 12.

¹¹ Peterson, Eugene H, (1993). *Dragende delen. Pastor zijn op authentieke wijze*. Ekklesia Gorinchem.

¹² Ganzevoort, R. & Visser, J., (2007). *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*.

nog enkele mensen met wie ik in de ‘wandelingen’ gesproken heb, wat nog aanvullende informatie gaf.

Nu de vraagstelling en de begrippen vastgesteld zijn en door een eerste aanzet van de schriftelijke bronnen de lijn van de scriptie zich ontvouwd wil ik in de volgende paragraaf kort weer geven welke doelstelling in het onderzoek ik nastreef.

1.6 Doelstelling van het onderzoek

Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan het inzichtelijk maken van de wijze waarop pastores binnen de PKN in Noordoost Friesland, hun keuzes baseren bij een uitvaart in een veranderende context waarbij de kerkelijke traditie niet meer vanzelfsprekend is.

1.7 Doelstelling in het onderzoek

De doelstelling in het onderzoek is het verkrijgen van inzicht en kennis over de visies van pastores binnen de PKN in noordoost Friesland op uitvaarten, als de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet meer vanzelfsprekend is.

1.8 Onderzoeksmethode

In dit beschrijvend kwalitatief onderzoek heb ik door middel van gestructureerde interviews onderzocht hoe pastores met een uitvaart omgaan als nabestaanden weinig tot geen binding met de kerkelijke traditie (meer) hebben. Ik heb hierbij gebruik gemaakt van een topic lijst. De interviews beschrijven hoe pastores te werk gaan bij de voorbereiding van de uitvaart, hoe zij samen met de nabestaanden de liturgie samenstellen en hoe de uitvaartdienst vorm gegeven wordt. Ook wordt gevraagd naar de theologische visie van pastores. De interviewvragen zijn ontstaan vanuit de schriftelijke bronnen, door de centrale begrippen en de deelvragen. Voor alle interviews heb ik dezelfde vragenlijst gebruikt en daarmee zijn de interviews redelijk gestructureerd verlopen. Dat lijkt wat sturend, maar daarmee heeft het mij wel geholpen om antwoord te krijgen op de vragen die ik had en op deze manier kon ik de antwoorden van pastores vergelijken.

De interviews zijn opgenomen met digitale opname apparatuur en helemaal uitgewerkt. Deze uitgewerkte interviews zijn uitgesplitst en gelabeld. Deze labels omvatten de centrale en de aanvullende begrippen. Deze zijn, samen met de vragenlijst, te vinden in de apart bijgeleverde bijlage. Hiermee wordt het onderzoek transparant en wellicht vormt het nog stof voor verder onderzoek. De opzet en de uitvoering van het onderzoek, met daarbij de analyses en conclusies zijn te lezen in het derde hoofdstuk.

1.9 Indeling van de scriptie

De scriptie is ingedeeld in vijf hoofdstukken. In het inleidende hoofdstuk is een beeld geschetst van de vraagstelling en de begrippen die daaruit voort gekomen zijn. Het tweede hoofdstuk is de theoretische onderbouwing. In dit hoofdstuk worden de centrale begrippen en de aanvullende begrippen verder uitgewerkt.

In het derde hoofdstuk wordt de opzet en de uitvoering van het onderzoek beschreven.

Van elk interview wordt een voorlopige analyse en conclusie gegeven. De volledige gelabelde interviews zijn opgenomen in een aparte bijlage.

In hoofdstuk vier komt het tot een afronding. Er wordt teruggegrepen op de deelvragen en de begrippen uit de topiclijst en de onderzoeksvraag. Hiermee kom ik tot een slotconclusie en een aanbeveling.

Het laatste hoofdstuk bevat reflecties op het onderzoek en een theologische reflectie op het hermeneutisch criterium. Als laatste is de literatuurlijst toegevoegd.

Hoofdstuk 2 - THEORETISCHE ONDERBOUWING

In dit hoofdstuk worden de centrale begrippen, en de aanvullende begrippen als theoretische onderbouwing van het onderzoek beschreven. Het gaat hierbij om begrippen als uitvaart, geloofsvisie en de rol van een pastor, de Bijbel en rituelen en symbolen in een uitvaartdienst. Deze centrale begrippen zijn geselecteerd omdat ze raakvlakken met de onderzoeksvraag hebben, en omdat het bij alle interviews terugkerende thema's zijn. Mijn zoektocht in de literatuur is gebaseerd op de thema's die in de genoemde begrippen besloten liggen.

2.1 Uitvaart

Om een onderscheid te kunnen maken tussen een kerkelijke en een niet kerkelijke uitvaart is het goed om eerst stil te staan wat een uitvaart precies is.

Definitie uitvaart: ¹³

Uitvaart: begrafenis of crematie.

Begravenis: begraven van een dode, teraardebestelling

Crematie: lijkverbranding.

Een algemene betekenis van een uitvaart:

Een uitvaart op zich heeft niets met kerkelijk en onkerkelijk te maken. Een mens is een sterfelijk wezen, maar staat ook niet alleen in het leven. De mens heeft een bepaalde betekenis voor anderen om zich heen - er zijn mensen die van haar of hem houden. Je bent aan elkaar verbonden door familiebanden, vriendschappen of als buurtgenoot. De dood haalt daar een streep door; 'zij is niet langer meer onder ons'. Bij een uitvaart moeten wij haar uit handen geven. Dat gebeurt niet zomaar. De uitvaart kan gezien worden als een '*rite de passage*' en wordt vormgegeven door een plechtigheid die mensen samen brengt. Daarbij zoeken zij steun en troost bij elkaar.

De meest gebruikte elementen waarmee de plechtigheid wordt vormgegeven zijn: muziek, en een of meerdere sprekers die iets vertellen wat de overledene voor hen betekend heeft. De

¹³ www.vandale.nl.

plechtigheid op de begraafplaats bestaat uit het laten zakken van de kist in het graf. Het doel van de uitvaart is om op een waardige manier afscheid te nemen van de overledene.

De termen uitvaart en begrafenissen zijn synoniemen, met dat verschil dat men bij een begrafenissen ervanuit gaat dat het gestorven lichaam in een graf, in de aarde begraven wordt. Het woord ‘graf’ komt van graven. Met andere woorden kan men ook zeggen dat het stoffelijk overschot ter aarde wordt besteld. Bij een uitvaart is het niet vanzelfsprekend dat het dode lichaam begraven wordt. Men kan er voor kiezen om het lichaam te laten cremen.

De meeste uitvaarten in noordoost Friesland zijn begrafenissen. Crematies komen bij kerkelijke uitvaarten sporadisch voor. Ook als de kerkelijke traditie niet meer zo vanzelfsprekend is, kiest men meestal voor een traditionele begrafenissen. Waarschijnlijk speelt de afstand hierin ook mee. De dichtstbijzijnde crematoria zijn in Leeuwarden en in Drachten, wat vanuit noordoost Friesland al gauw 30 tot 45 kilometer is.

Crematie

Tot 785 was cremen in Europa en ook in Nederland normaal. In dat jaar verbood Karel de Grote het cremen ten gunste van het begraven als christelijke lijkbezorging. Ketters en heksen werden echter tot in de negentiende eeuw op een brandstapel verbrand. In dezelfde eeuw kwam vanuit Italië de beweging opzetten voor vrijwillige crematie. Dit idee werd voornamelijk gevoed door antigodsdienstige beweegredenen. Het was het gevolg van de opkomende secularisatie. In Nederland werd het eerste crematorium in 1913 in Velsen geopend. Pas in 1968 werd bij wet cremen gelijkgesteld met begraven.¹⁴

Voorstanders voor crematie voeren een aantal argumenten aan. Een eerste argument is dat een crematie hygiënischer en esthetischer zou zijn dan begraven. Hoewel begraven milieuvriendelijker is omdat voor een crematie een grote hoeveelheid energie nodig is en er verbrandingsgassen ontstaan. Een tweede argument is dat een crematie goedkoper is. Er hoeft geen graf gekocht te worden en geen grafrechten betaald te worden. Ook de steen op het graf is kostbaar. Een derde argument betreft de beschikbare ruimte. Nederland zou te vol raken om alle mensen te kunnen begraven. Een urn neemt nu eenmaal minder ruimte in dan een kist. In grote steden worden graven, vanwege de ruimte na een paar decennia geruimd. Een laatste en praktisch argument is dat het samenzijn in de aula droog en warm is.¹⁵ De uitvaartdienst in een aula van een crematorium kan in principe inhoudelijk op dezelfde wijze vorm krijgen als

¹⁴ A. Mak, *a.w.*, 181.

¹⁵ A. Mak, *a.w.*, 181.

in een kerkgebouw. Als pastor ben je in een crematorium wel meer aan tijd gebonden. Dat geeft een bepaalde tijdsdruk want het geheel van de plechtigheid mag meestal niet langer dan drie kwartier duren. Bij grote uitvaarten kan men dubbele ‘aula- tijd kopen’. Het geheel in een crematorium is dienstverlenend, er zijn gastvrouwen die de aanwezigen begeleiden en na afloop koffie schenken, maar door de het vaste tijdschema ook een commercieel gebeuren. De meeste crematoria hebben naast een urnenmuur ook een uitstrooiveld, waar de familie na verloop van tijd de as kan uitstrooien of laten uitstrooien, eventueel ook op een andere locatie zoals in zee. Het uitstrooien van de as kan ook gezien worden als zaaien. Dat wat eens het lichaam was, wordt teruggegeven aan de aarde. Cremeren kan daarmee ook een algemeen religieuze betekenis hebben.¹⁶

De christelijke betekenis van een uitvaart

De christelijke betekenis bij de plechtigheid op de begraafplaats staat symbool voor het zaaien van het lichaam in de aarde met het oog op de verrijzenis.¹⁷ Dat Jezus zelf ook begraven is kan voor christenen de doorslag geven om zelf ook voor een begrafenis te kiezen en niet voor een crematie. De rol van de pastor op de begraafplaats is het uitspreken van een gebed waarbij het stoffelijk overschot van de overledene niet alleen aan de aarde toevertrouwd wordt, maar ook in Gods hand. Daarbij wordt ook de verwachting uitgesproken dat de overledene zal delen in de opstanding van Christus.¹⁸ Afhankelijk van de wensen van de familie wordt de geloofsbelijdenis uitgesproken en samen het ‘Onze Vader’ gebeden.

In de dienst voorafgaande aan de begrafenis of de crematie wordt zal niet alleen stilgestaan bij het leven van de overledene en wat zij betekend heeft voor de nabestaanden, maar er zullen ook woorden uit de christelijke traditie klinken in de vorm van liturgische taal. Deze komt tot uitdrukking in een Schriftlezing, het zingen van psalmen en gezangen en in de gebeden. In de prediking is de pastor tolk van de nabestaanden, maar ook verkondiger van het Evangelie. Hij zal niet alleen de gevoelens van de nabestaanden vertolken en woorden spreken van troost en bemoediging, maar ook de belofte van het Evangelie verkondigen. Ook in de uitvaartdienst is de pastor herder en leraar.¹⁹ Afhankelijk van de theologische benadering van de pastor zal de prediking meer of minder getuigend zijn.²⁰

¹⁶ A. Mak, *a.w.*, 181.

¹⁷ A. Mak, *a.w.*, 181.

¹⁸ Verschillende voorbeeldteksten zijn te vinden in: Dienstboek, 2004, *Een proeve*, deel II, *a.w.*

¹⁹ Dienstboek, deel II *a.w.*, 897.

²⁰ Zie hiervoor 2.2, ‘*de geloofsvisie van een pastor*’.

Het spanningsveld dat ontstaat als de christelijke traditie bij een uitvaart niet meer vanzelfsprekend is

Uit een onderzoek in samenwerking met de RKK worden twee vormen van christendom onderscheiden; het kerkelijke christendom als kerkelijke georganiseerde christelijke godsdienst en het culturele christendom met aan de christelijke godsdienst gelieerde waarde.²¹ Dit roept bij mij de vraag op of pastores een spanningsveld ervaren tussen het kerkelijke christendom en het culturele christendom.

Ooit lag alles vast. We wisten wat we te doen hadden in leven en in sterven. We ontleenden onze taal en onze manieren van doen aan onze voorouders. We waren ingebed in een grote ordening. De meeste mensen geloofden dat God alles wist en beschikte.²² De dood was een vanzelfsprekend onderdeel van het leven. De dood is nog steeds een onderdeel van het leven, maar wij zijn anders in het leven gaan staan. De woorden en de gebruiken van onze voorouders passen ons niet meer. Zelfs het eeuwenoude instituut kerk lijkt de moderne mens niet meer te passen. “De taal van de kerk is onverstaaanbaar, de mensen zijn onverschillig en het oude beeld van God is onvoorstelbaar geworden.”²³ Het is maar de vraag of deze ervaring van Okke Jager door de respondenten zal worden gedeeld. Een postchristelijke cultuur is misschien wel postkerkelijk, maar daarmee nog niet onchristelijk.²⁴ Dat is het spanningsveld waarmee pastores te maken krijgen bij een uitvaart. Want op welke manier krijgt godsdienstigheid buiten de ‘vanzelfsprekende’ kerkelijke traditie dan vorm? Welke woorden en rituelen gebruik je als pastor?

In zijn pastoraal theologische reflecties haalt Dick Tieleman A.J. Nijk aan die godsdienst in de algemene zin omschrijft als: ‘...handelen in de *modus van toewijding*, waarin de mens zijn vorm kan vinden, en dat dientengevolge om kan slaan in de *modus van vanzelfsprekendheid*’.²⁵ Achter alle vormen van godsdienstigheid steekt, aldus Nijk, een grondvorm van menselijk handelen die betrokken is op ‘een laatste werkelijkheid’.²⁶

²¹ Ton Bernts, Gerard Dekker & Joep de Hart, (2007), *God in Nederland, 1996-2006*, Baarn: Ten Have, i.s.m. de RKK, 68.

²² A. Mak, a.w., 17.

²³ A. Mak, a.w., 18, citeert Okke Jager in “*De verbeelding van het Woord. Pleidooi voor een dichterlijker en zakelijker spreken over God*”. Baarn: Ten Have, 1988.

²⁴ D. Tieleman, (1994), “*Niet om de minderheid maar om de menselijkheid.*” 104, in: F. de Lange (redactie), *Geloven in de minderheid?* Een bundel opstellen ter gelegenheid van het 140-jarig bestaan van de Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken te Kampen. Kampen: Kok.

²⁵ D. Tieleman, (1994), a.w. 111, citeert A.J. Nijk, (1968) in “*Secularisatie. Over gebruik van een woord*”, Rotterdam (uitgever niet vermeld) 203.

²⁶ D. Tieleman, (1994), a.w., 112.

Mensen die zichzelf niet of nauwelijks tot een kerkelijke traditie rekenen kunnen op een toegewijde betrokken manier meehelpen om een uitvaart vorm te geven. Het feit blijft dat mensen van hun overleden dierbaren op een waardige manier afscheid willen nemen. De christelijke geloofstraditie moet daarmee leren omgaan en niet doen alsof ‘geloven in God’ toch eigenlijk wel vanzelfsprekend zou moeten zijn.²⁷ Er zijn mensen die zich niet, of niet meer, bij een geloofsgemeenschap betrokken voelen. Misschien zijn ze er wel in opgegroeid maar door verschillende redenen afgehaakt. Christelijk of minder christelijk, kerkelijke of minder kerkelijke betrokkenheid, godsdienst schept daarmee een cultuur, in ieder geval een samenhang, waarbij ‘toewijding’ en ‘vanzelfsprekendheid’ deel uitmaken van een uitvaart ook al is de christelijke traditie niet meer vanzelfsprekend.

Omgekeerd kan het ook voorkomen dat vanuit een traditionele gewoonte misschien, godsdienstig handelen eerder als vanzelfsprekend, dan als toegewijd of uit overtuiging gebeurt. Een van de pastores noemt vanuit de Hervormde traditie het grote ledenbestand. Sommigen daarvan komen wel in de kerk, anderen zelden of nooit, maar ze zien zichzelf wel als lid van de kerk, betalen hun kerkelijke bijdrage en bij een overlijden verwachten ze dat een pastor keurig de uitvaart verzorgt. Je kunt je dan afvragen of godsdienst daarmee verwordt tot een cultuur, terwijl mensen geen moeite doen om een levend geloofsleven te onderhouden. Samenvattend kunnen we concluderen dat religie buiten de kerk bestaat. De gelegenheid roept een behoefte wakker en de grens tussen kerk en wereld blijkt dan poreus te zijn.²⁸ Niet-kerkelijk zijn, is iets heel anders dan onchristelijk.²⁹ Maar wat maakt nu dat men kan spreken van een kerkelijke of een christelijke uitvaart?

Het eigene van een kerkelijke uitvaart

In het bovenstaande ‘spanningsveld’ en onder het kopje ‘christelijke betekenis van een uitvaart’ is de conclusie getrokken dat de grens tussen een algemeen religieuze en een kerkelijke christelijke traditie niet altijd scherp te trekken is. Om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag wil ik eerst bepalen wat de kerkelijke traditie inhoudt en welk onderscheid ik maak tussen kerkelijk en christelijk, om daarna het eigene van een kerkelijke uitvaart te duiden.

²⁷ D. Tieleman, (1994), *a.w.*, 113.

²⁸ A. Mak, *a.w.*, 59.

²⁹ D. Tieleman, (2000), *leven met verbeelding. Betekenisverandering van geloof en godsdienst in een postmoderne cultuur*. Kampen: Kok 11.

De eerste vraag die ik mijzelf hierbij stel is: ‘in hoeverre is kerkelijk en christelijk te scheiden?’ Bij het begrip ‘kerkelijk’ ga ik ervan uit dat er een instituut is die een gemeenschap vormt, die de gelovigen bij elkaar roept op gezette tijden. Een plek waar gelovigen elkaar ontmoeten, waar onderricht in de geloofsleer gegeven wordt, en van waaruit een pastor werkzaam is. Bij het begrip ‘christelijk’ ga ik ervan uit dat er mensen zijn die zich zo noemen omdat ze geloven, zich aangeraakt voelen en verwantschap hebben met Christus, maar zich niet vanzelfsprekend verbonden hoeven te voelen met het instituut kerk. Ook hier is de grens niet scherp te trekken want er zijn ook cultuurchristenen (zie bij het bovenstaande spanningsveld) die de kerk bezoeken met Kerst, dopen, trouwen en rouwen. Of zomaar een kerk binnen lopen om even stil te zijn en een kaarsje te branden.

Het wel of niet aangesloten zijn bij een kerk en zelfs het al of niet bezoeken van kerkelijke bijeenkomsten zegt nog niet alles over de persoonlijke betrokkenheid en de persoonlijke waardering van de kerk en de kerkelijke activiteiten. Niet ieder kerklid verstaat hetzelfde onder het begrip kerk. De één zal de plaatselijke gemeenschap, dus de lokale gemeente op het oog hebben, terwijl de ander meer aan de landelijke kerk of de kerkelijke organisatie zal denken.³⁰ Een ander zal bij het begrip kerk denken aan het ‘gebouw’, dat vooral in noordoost Friesland vaak ook beeldbepalend is voor een dorp. Een gebouw waar gerouwd en getrouwd wordt.

Wat maakt dan dat men kan spreken van een kerkelijke traditie bij een uitvaart en wanneer is het niet meer kerkelijk? Hangt het samen met het gebouw waar men samenkomt of is de inhoud en de soort viering van de uitvaart daarin doorslaggevend? Of hangt het samen met degene die de leiding heeft?

In de laatste decennia is de overtuiging gegroeid dat de kerk rouwende gemeenteleden niet alleen pastoraal bijstaat in hun verdriet maar, maar ook samen met hen de begrafenis of crematie van hun doden wil stellen in het licht van de opstanding van Jezus Christus, haar Heer.³¹ De kerk spreekt van leven dat sterker is dan de dood en zij belijdt de ‘opstanding van het vlees en het eeuwige leven.’³² Daarmee vertrouwt de kerk haar doden toe aan de levende God. Hij is het die Jezus heeft opgewekt uit de dood. Daarmee wordt het vertrouwen

³⁰ T. Bernts, G. Dekker & J. de Hart, *a.w.*, 19-20.

³¹ Dienstboek II, *a.w.*, 880.

³² Dienstboek II, *a.w.*, 879.

uitgesproken dat wie gelooft in Hem, die in eigen Persoon de opstanding en het leven is, zal leven, ook al is hij gestorven.³³

Familie en vrienden en de kerkelijke gemeente nemen afscheid van iemand uit hun midden. Van iemand die haar geloof beleefd heeft in het midden van de gelovige gemeenschap. De overledene moet worden losgelaten, maar zij mogen haar in handen geven van de levende God. Daarom gedenken de nabestaanden hun dode, haar leven en sterven, haar vertrouwen en verlangen, haar angst en hoop. Zo brengen zij haar ook in Gods gedachtenis. Over het afscheid schijnt het licht van de opstanding van Jezus Christus. Dat Evangelie troost ook de nabestaanden met vertrouwen in de toekomst die God schenkt.³⁴

Nabijheid en troost krijgen mede vorm in liturgische taal en liturgische handelingen.

Liturgische taal klinkt in de gebeden en in de Schriftlezing en bij het eventueel uitspreken van de geloofsbelijdenis. Liturgische handelingen zijn het aansteken van de Paaskaars en de zegen aan het eind van de dienst. In de uitvaarten die ik meegemaakt heb wordt wel iets gezegd over de betekenis van de Paaskaars. Dan klinken woorden als: ‘de Paaskaars staat voor het geopende graf en de opgestane Heer. Als een licht wat in een donkere koude tijd harten wil verlichten en verwarmen.’

In dagen van rouw zoeken leden van de gemeente de nabijheid van de kerkelijke gemeenschap. De gemeente is immers ‘gemeenschap der heiligen’, zichtbare gestalte van de opgestane Heer, op heel deze aarde en door alle geslachten.³⁵ In de nabijheid van de dood kan de kerk haar leden bijstaan in het zoeken naar troost en de beloften van het Evangelie. Waar de kerkelijke gemeenschap kan delen in het verdriet van de nabestaanden, wordt de gemeenschap met Christus zichtbaar, die ons ervan verzekert dat wij *‘door de doop in zijn dood met Hem begraven zijn om, zoals Christus door de macht van de Vader uit de dood is opgewekt, een nieuw leven te leiden’*³⁶

De nabestaanden die hun doden moeten begraven, of laten cremeren, vertrouwen bij een kerkelijke uitvaart de leiding van de begrafenis of crematie toe aan een vertegenwoordiger van de kerk. De kerk treedt dan op als gastvrouw voor de aanwezigen van de uitvaart, de uitvaartonderneming is dienstverlenend aanwezig. Het gastvrouw zijn geldt niet alleen voor een uitvaartdienst in de kerk maar ook als die in een aula plaatsvindt. Bij alle kerkelijke uitvaartdiensten wordt de gemeente vertegenwoordigd door één of enkele ambtsdragers. Zij ontvangen de overledene en haar familie en begeleiden hen naar de laatste rustplaats.

³³ Johannes 11:25.

³⁴ Dienstboek II, a.w., 879-904.

³⁵ Dienstboek II, a.w., 880.

³⁶ Romeinen 6:4.

Bij een kerkelijke uitvaart spelen zowel het gedenken van de gestorvene als het troosten van nabestaanden een rol.³⁷

Het *Dienstboek* spreekt over het gastvrouw zijn van de kerk. Een gastvrouw houdt rekening met haar gasten, zij zal er alles aan doen het hen naar de zin te maken. Zo zal de voorganger rekening houden met de aard van de kerkelijke betrokkenheid van hen die in de uitvaartdienst aanwezig zijn. Dit kan zich vertalen in taal en beeld gebruik, de keuze van lezingen en liederen of in de wijze waarop de aanwezigen worden aangesproken.³⁸

En een goede gast zal zich bescheiden opstellen en niet het onmogelijke van de gastvrouw vragen. Op deze manier kan een pastor dienstbaar zijn. Deze dienstbaarheid wordt bewezen aan de nabestaanden zodat zij op een respectvolle manier van hun dierbare afscheid kunnen nemen. De kerk geeft zo gestalte aan haar diaconale taak. Met het begrip ‘kerk’ bedoel ik de geloofsgemeenschap waarvan ook een pastor deel vanuit maakt. Bij het gastvrouw zijn van de kerk wordt ook het ‘gebouw’ ter beschikking gesteld als onderdeel van de gastvrijheid.

Wanneer is het geen kerkelijke uitvaart meer?

In het eerder genoemde spanningsveld is sprake van een ‘grijs’ gebied.

Een zin die bij mij bleef hangen was: Achter alle vormen van godsdienstigheid steekt een grondvorm van menselijk handelen die betrokken is op ‘een laatste werkelijkheid’.³⁹

Zou het kunnen zijn dat voor mensen, als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is, deze ‘laatste werkelijkheid’ voor hen transcendent is waarvoor ze misschien geen woorden hebben, of deze ‘laatste werkelijkheid’ misschien God noemen? En als dat zo is wie bepaalt dan wat bij een uitvaart wel of niet binnen een kerkelijke traditie past?

Uit wat in het *Dienstboek* beschreven staat over een kerkelijke uitvaart concludeer ik dat een uitvaart niet meer als kerkelijk benoemd kan worden als:

- De overledene niet meer in het licht van de opstanding van Jezus Christus gesteld wordt.⁴⁰
- Men geen opstanding van het lichaam en het eeuwige leven belijdt.⁴¹
- De overledene niet wordt toevertrouwd aan de levende God.⁴²
- Als er niet uit de Schrift wordt gelezen⁴³

³⁷ Dienstboek II, a.w., 880.

³⁸ Dienstboek II, a.w., 881.

³⁹ D. Tieleman, 1994, a.w., 112.

⁴⁰ Dienstboek II, a.w., 880 en 881.

⁴¹ Dienstboek II, a.w., 879.

⁴² Dienstboek II, a.w., 879 en 881.

- Als er vanuit het Evangelie geen woorden van troost voor de nabestaanden klinken, dat God ook vertrouwen voor de toekomst schenkt.⁴⁴
- Als er geen liturgische handelingen en liturgische taal klinkt (gebed en zegen)⁴⁵
- De uitvaart niet wordt gedragen door een kerkelijke gemeenschap.⁴⁶

Aan de pastores is gevraagd wat voor hen een grens was om een uitvaart al of niet te doen. Allen gaven aan dat ze iets uit de Bijbel willen lezen en God ter sprake willen brengen. Het is dus niet zo dat alle zeven elementen aanwezig moeten zijn, maar als alle elementen afwezig zijn dan kan men niet meer spreken van een kerkelijke uitvaart. Wat dan overblijft, is dat het leven van de overledene centraal staat, wat zij betekend heeft voor anderen, wat voor werk zij gedaan heeft en welke hobby's zij had. Dit wordt verteld door aanwezigen en omlijst met muziek.

Conclusie

Om van een kerkelijke uitvaart te spreken gaat het dus meer om de inhoud dan om het 'gebouw'. Bij een kerkelijke uitvaart leiden pastores de uitvaart vanuit hun ambt en in de regel is er ook een ambtelijke vertegenwoordiging vanuit de kerkenraad, zoals een ouderling en of diaken. De leiding van een kerkelijke uitvaart wordt daarmee toevertrouwd aan de kerk.⁴⁷ Het *Dienstboek* vermeldt een aantal kerkelijke begrippen, zoals het sterven en de opstanding van Christus, die niet vast niet door alle PKN pastores of bij de PKN aangesloten gemeenteleden, zo ervaren zullen worden. Dit onderzoek beperkt zich tot noordoost Friesland en in deze streek kan over het algemeen gezegd worden dat de PKN gemeenten een ligging hebben tussen midden-orthodox en behoudend, hoewel er ook, zoals twee respondenten aangaven dat er in hun gemeente, gemeenteleden zijn die zich vrijzinnig noemen. De kerk heeft niet alleen de gestalte van een plaatselijke geloofsgemeenschap, maar men kan ook zeggen dat alle christenen samen het Lichaam van Christus vormen.⁴⁸ Samen vormen zij de wereldwijde Kerk. We maken deel uit van een gemeenschap. De kerk heeft twee gezichten: ze is instituut en gemeenschap.⁴⁹ Zoals het instituut Christus naar de gemeente toe

⁴³ Dienstboek II, a.w., 880.

⁴⁴ Dienstboek II, a.w., 881.

⁴⁵ Dienstboek II, a.w., 880.

⁴⁶ Dienstboek II, a.w., 880.

⁴⁷ Dienstboek II, a.w., 880.

⁴⁸ H. Berkhof (2007), *Christelijk geloof*, Kampen: Kok, §41, 386 vv.

⁴⁹ H. Berkhof, a.w., 339.

bemiddelt, zo bemiddelt de gemeente op haar beurt Hem naar de wereld toe. Het kerk-zijn is dus geen statisch iets, het is een voortdurende beweging, een *brug-gebeuren*.⁵⁰ Omdat de kerkelijke traditie in de huidige tijd niet vanzelfsprekend is voor de nabestaanden zullen pastores steeds weer een hermeneutische vertaalslag moeten maken. Mensen vragen een pastor voor een uitvaart omdat ze waarde hechten aan bepaalde christelijke geloofsovertuigingen, zoals het bestaan, of het vermoeden van een hemel en dat elk mens waardevol is en niet voor niets heeft geleefd. De vraag die dan opkomt is: op welke manier kan de geloofsvisie van een pastor deze vertaalslag maken. Of is zijn visie hierin juist belemmerend?

2.2 De geloofsvisie van een pastor

De geloofsvisie van de pastor hangt samen met het beeld wat hij van God heeft en welke pastorale rol hij op zich neemt. Als de pastor zich ziet als een ambtsdrager die de openbaring en de traditie van de kerk vertegenwoordigt spreekt men van een deductieve benadering.⁵¹ In de inductieve benadering ziet de pastor zich als metgezel of medemens, niet het ambt staat voorop maar de persoon.⁵² In deze paragraaf worden de verschillen tussen een inductieve en een deductieve theologische benadering verder uitgewerkt. En daarop volgend hoe deze benaderingen tot uitdrukking komen in de viering van de uitvaart.

Een inductieve theologische benadering

Een inductieve benadering heeft te maken met een wijze van redeneren waarbij men vanuit het bijzondere tot een algemene regel probeert te komen. Er ontstaat een generalisatie op grond van een aantal specifieke waarnemingen, waarbij zaken met elkaar vergeleken worden.⁵³ Gelijke gevallen worden daarbij gelijk behandeld. De argumentatie is gebaseerd op basis van analogie.⁵⁴

Vanuit de theologie probeert een pastor in het geloofsgesprek aan te sluiten bij de ander. De geloofsoverdracht kent verschillende andere toepassingen, er is niet één overheersende waarheid. Het spreken over God vindt plaats binnen het verhaal van de gesprekspartner.

⁵⁰ H. Berkhof, *a.w.*, 402.

⁵¹ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 69.

⁵² R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 88.

⁵³ <http://www.encyclo.nl/begrip/inductief>. Geraadpleegd op 22-7-2012.

⁵⁴ <http://argumentatieblog.nl/filosofisch-woordenboek.nl/inductief>. Geraadpleegd op 22-7-2012.

Omdat de nadruk op de onderlinge ontmoeting ligt is de theologische methode niet sterk ontwikkeld.⁵⁵ Omdat alleen binnen het levensverhaal over God gesproken wordt kan dat op gespannen voet met de traditie of het normatieve element in de dogmatiek komen te staan. Want als er niet één overheersende waarheid is waar blijft de pastor dan met zijn eigen theologische visie? Is dat ondergeschikt aan de pastorant, of zou het juist ook als ‘tegenover’ kunnen helpen om het vanuit een ander gezichtspunt te bekijken?

In de inductieve benadering vormt het levensverhaal de primaire bron voor de theologische benadering, men blijft dicht bij de gesprekspartner. De beelden die in zijn of haar verhaal een rol spelen worden doordacht en uitgediept, en in veel gevallen komen daar al expliciet religieuze termen en associaties mee. De rol van een pastor in de inductieve benadering kan gezien worden als die van een metgezel, een pastor die invoelend luisterend de beweging van de ander volgt.⁵⁶

Dit roept bij mij het beeld van de Emmaüsgangers op, waarbij de pastor een gedeelte van de levensweg meeloopt. Als ‘niet wetende’ laat hij de ander vertellen.⁵⁷ In het Emmaüs verhaal is het een gezamenlijke tocht van twee reizigers, die op een gegeven moment door een derde (de opgestane Jezus) worden vergezeld. De derde biedt de beide wandelaars zijn geleide en maakt, dat de weg een tocht van wondere ontdekkingen wordt. Het verhaal kan worden gebruikt om de gezamenlijke trektocht als een spirituele weg te schilderen. Zij richt zich op het geestelijk leven: op de weg van God met de mens en op de weg van de mens met God. Henk van der Meulen heeft n.a.v. dit Bijbelgedeelte uit Lucas een eigen variant gemaakt op het ‘Emmaüs model’⁵⁸

Dit model wordt verder uitgewerkt bij 2.3: “de rol van de pastor.”

Maar de pastor kan bij een inductieve benadering ook als exegeet optreden, nieuwsgierig om te verstaan wat dit levensverhaal over God wil zeggen. Het grote voordeel daarvan is dat deze boodschap van het levensverhaal werkelijk gehoord en beoordeeld wordt op de eigen innerlijke waarde. Openheid, nabijheid, empathie en acceptatie zijn pastorale vaardigheden, maar het zijn geen eigenschappen die helpen bij het verkennen van wat anderen ten diepste beweegt en wat hun laatste vragen zijn. Dat is een nadeel van dit model. Zonder tegenspraak

⁵⁵ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 211.

⁵⁶ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 212.

⁵⁷ Lucas 24: 13- 35.

⁵⁸ C. Menken-Bekius & H. van der Meulen (2007), *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging*. Kampen: Kok, 180-181.
H. v.d. Meulen heeft een eigen variant gemaakt op het model van Isidor Baumgartner.

kan de theologische reflectie nooit verder komen dan wat al in het verhaal voor handen is. Voor betekenisvernieuwing of openbaring is de ruimte dan ook heel beperkt.⁵⁹

Rouwpastoraat en de voorbereiding op een uitvaart heeft volgens mij een andere insteek. Je bereidt samen met de nabestaanden een afscheidsdienst voor. Dat is een ander doel.⁶⁰ Ook de ruimte en de tijd die je samen met de familie doorbrengt is beperkt, maar door dicht bij hen, hun gevoelens en hun vragen te blijven kan je als pastor inzicht bieden in wat leven, sterven en dood voor hen betekent. Op deze manier kan een pastor hen verder helpen op dit stukje levensweg, zodat zij geholpen worden om hun leven weer op te pakken. Als betekenisvernieuwing voor een pastor betekent dat de ander daarmee ‘bekeerd’ moet worden kan je afvragen of dat dan toch niet stiekem een dubbele agenda is. Daarmee komen we op het terrein van de deductieve benadering.

Een deductieve theologische benadering

Bij deductief redeneren, vertrekt men van een algemene wet die toegepast wordt op concrete situaties.⁶¹ In een deductieve benadering van de theologie wordt gezocht naar de toepassing van absolute waarheden. Daarom gaat het samen met een stevige nadruk op het openbaringskarakter van de Bijbel en de ontoereikendheid van menselijke inzichten. Het effect van de deductieve benadering is dat de gesprekspartner in een heteronome positie wordt geplaatst. Wat hij of zij denkt moet onderworpen worden aan de van buiten komende waarheid. Met de heteronomie wordt de macht van de pastor versterkt en die van de gesprekspartner afgezwakt.⁶² Deze vorm van theologie vindt men vooral binnen de evangelische en reformatorische traditie en ook binnen de Rooms-Katholieke traditie. In het deductieve toepassingsdenken wordt een theologische redenering geconstrueerd die vervolgens op de praktijk kan worden toegepast. Dit leidt ertoe dat de inhoud van de eigenlijke theologie gezocht wordt in Schrift en dogma, de praktische theologie wordt vooral een toepassing. In het kerygmatische deductieve model is de rol van de pastor de getuige die als ambtsdrager de openbaring en de traditie van de kerk vertegenwoordigt.⁶³

⁵⁹ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 211-212.

⁶⁰ Het *Dienstboek* noemt een uitvaartdienst een ‘gelegenheidsdienst’, 897.

⁶¹ <http://www.wencyclo.nl/begrip/deductief>. Bekeken op 22-7-2012.

⁶² R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 208.

⁶³ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 69.

In dit model draait het naast het ambt, ten diepste om de boodschap. De pastor voelt zich geroepen om in alle menselijke omstandigheden zichtbaar en vooral hoorbaar te maken dat er een woord van Gods genade is, dat dwars ingaat tegen alles wat mensen kunnen bedenken. Het is het beeld van de traditionele orthodoxe pastor, dat van de herder en leraar, met een accent op leraar.⁶⁴

In het pastoraat is het, in dit model, van belang dat het Woord Gods klinkt, vooral de genade boodschap van de rechtvaardiging van de zondaar.⁶⁵ Het verhaal van God heeft principieel voorrang op het verhaal van de mens. Het mensbeeld in dit model is die van een zondaar die verlossing nodig heeft die Gods alleen kan geven.

Theologische visies bij de inductieve en de deductieve benadering

Bij de inductieve benadering is de mens een verhaal, die leeft tegen de achtergrond van de verhalen, waarin hij in bestaat.⁶⁶ Charles Gerkin werkt dit antropologisch uitgangspunt zowel theologisch als psychologisch uit. Theologisch spreekt Gerkin van de eschatologische identiteit van de mens. De mens is niet alleen ergens onderweg in dit leven maar ook op weg naar zijn uiteindelijke bestemming. Gerkin is ervan overtuigd dat de taal van Schrift en Traditie eigen perspectieven aanreikt voor de omgang met levensvragen.⁶⁷

De meest invloedrijke en uitgewerkte weergaven van het vrijzinnig protestantisme vinden we volgens McGrath bij Paul Tillich.⁶⁸ Zijn theologie kan men samenvatten met het woord ‘correlatie’. Met de methode van correlatie bedoelt Tillich dat het de taak van de moderne theologie is om het gesprek op gang te brengen tussen de menselijke cultuur en het christelijke geloof. Voor Tillich worden de existentiële vragen, die door hem ‘uiteindelijke vragen’ worden genoemd opgeworpen en openbaar gemaakt door de cultuur. De moderne filosofie, literatuur en kunst verwijzen naar vragen die mensen bezighouden. De theologie formuleert vervolgens antwoorden op deze vragen, en daarmee correleert ze het Evangelie aan de moderne cultuur. Daarmee gaat Tillich niet alleen inductief te werk, want niet het persoonlijke levensverhaal is bij hem de primaire bron van de theologie maar de moderne cultuur en alles wat daaruit opkomt. Tillich wilde het menselijk bewustzijn en het christelijk

⁶⁴ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 65.

⁶⁵ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 71.

⁶⁶ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 78.

⁶⁷ Citaat: Charles V. Gerkin, *The Living Human Document. Re-visioning Pastoral Counseling in a Hermeneutical mode*, Nashville (1991). In C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 78

⁶⁸ A. McGrath (2007), *Christelijke theologie. Een introductie*. Kampen: Kok, 108.

Toch zag Tillich zichzelf zeker niet als vrijzinnig! (nuancering drs. H. Zegwaart)

geloof op elkaar betrekken als vraag en antwoord, om te voorkomen dat het christelijk geloof zich a.h.w. in een vacuüm buiten het denken en zoeken van de mensen om zou voltrekken.⁶⁹

Barth is zijn tegenhanger die juist de theologie van de cultuur probeerde te scheiden.

Hij zag een tegenstelling tussen religie als cultuurverschijnsel en geloof. Het geloof slaat bij Barth een tegenstelde weg in, als een nieuw verband krachtens de rechtvaardiging en heiliging.⁷⁰ Barth was van oordeel dat het vrijzinnig protestantisme gebaseerd was op een hopeloos optimistische kijk op de menselijke natuur.⁷¹ De theologie van Barth is gebaseerd op de afstand tussen God en mens. Deze afstand kan alleen overbrugd worden door het initiatief van God, door het zenden van Zijn zoon, Jezus Christus.⁷² Zijn theologie is christocentrisch, het is God die de mens door Jezus Christus redt waarbij Gods Woord als norm geldt voor de verkondiging en als norm in het pastoraat.

Het doel van de deductieve benadering is de openbaring van het Evangelie en de traditie van de kerk te vertegenwoordigen. Volgens Barth is de theologie een vakgebied dat probeert de verkondiging van de christelijke kerk trouw te houden aan het fundament van Jezus Christus zoals Hij in de Schrift is geopenbaard.⁷³ Het eigenlijke doel van de deductieve benadering is de ontmoeting van deze mens en zijn God.⁷⁴

Op welke manier komen de inductieve en de deductieve benadering tot uitdrukking bij een uitvaartdienst?

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag heb ik de respondenten de volgende vragen voorgelegd:

- Welk doel streeft u na bij een uitvaartdienst?
- Met welke metafoor zou u uw rol als pastor omschrijven?
- Welke betekenis heeft de Bijbel voor u?
- Wat is uw beeld van God?
- Door welke theoloog wordt het meest geïnspireerd in uw werk?

Uit de antwoorden van de respondenten geef ik hier een eerste aanzet als antwoord op bovenstaande vragen, bij de analyses van de interviews kom ik hier uitgebreider op terug.

⁶⁹ H. Berkhof, *a.w.*, 3.

⁷⁰ H. Berkhof, *a.w.*, 18.

⁷¹ A. McGrath, *a.w.*, 108.

⁷² R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 71.

⁷³ A. McGrath, *a.w.*, 113.

⁷⁴ C. Menken-Bekius (2005). *Werken met rituelen in het pastoraat*. 2^e dr. Kampen: Kok, 48.

De theologie van een pastor bepaalt wat zijn visie op geloven is en dat ‘kleurt’ zijn handelen en spreken. Over het algemeen is het handelen van een pastor bij een uitvaartdienst niet veel anders dan hoe hij over het algemeen in zijn ambt staat. Een uitvaart heeft een ander doel dan de zondagse eredienst. In de interviews is aan de pastores gevraagd welk doel zij nastreven met een uitvaartdienst. De antwoorden die zij hierop gaven hangen ook samen met wie voor hen centraal staat in een uitvaartdienst. Als de overledene centraal staat, is de dienst meer op één persoon gericht, wie zij was en wat zij betekend heeft voor de nabestaanden. Bij de inductieve benadering ligt de focus meer op het levensverhaal en bij de deductieve benadering zal ook het geloofsleven van de overledene expliciet aan de orde komen, als een getuigenis voor de nabestaanden.

Als de nabestaanden centraal staan, zal een pastor vanuit een inductieve benadering vooral woorden van troost en bemoediging meegeven en vanuit een deductieve benadering vloeien troost en Evangelieverkondiging vloeien in elkaar over. Ik zie ook vanuit de interviews in één uitvaartdienst een mengeling van zowel inductieve als deductieve elementen.

Als inductieve elementen geven alle respondenten aan dat het levensverhaal van de overledene een primaire bron is om vandaar uit lijnen te trekken wat dit levensverhaal en deze persoon over God wil zeggen. Als deductieve elementen geven alle respondenten aan dat er altijd uit de Bijbel gelezen wordt en daarmee een bepaald gewicht krijgt in een uitvaartdienst. Een ander element is dat de pastor de traditie van de kerk vertegenwoordigt.

In elke uitvaart zal de pastor steeds weer een afweging maken welke elementen meer, of welke wat minder de nadruk krijgen. In de meeste gevallen gaat dit in overeenstemming en in overleg met de familie. Daarmee kunnen we concluderen dat de geloofsvisie en de theologie van de pastor nauw samenhangen en dat we vanuit die gegevens, de rol van een pastor kunnen duiden.

2.3 De rol van een pastor bij een uitvaart

Nu we vastgesteld hebben dat de theologische visie van een pastor samenhangt met hoe hij een uitvaart begeleidt wil ik in deze paragraaf stilstaan wat de rol van een pastor bij een uitvaart is, en op welke manier hij zijn rol vervuld. Ziet de pastor zich als vertegenwoordiger van de kerk, als bemiddelaar van het christendom of als dienstverlener aan mensen? Of is er

ook een combinatie van deze rollen? Tenslotte zal, om de eigenheid van de pastorale rol te bepalen, er een vergelijking gemaakt worden met een ritueel begeleider.

Eigenheid van een pastor

De Kerkorde van de PKN rekent tot de taak van de predikant ‘het leiden van diensten van rouwdragen en gedenken’ (ordinantie 3-9). De inhoud van deze taak is speuren naar hoop die verder reikt dan de onvermijdelijke dood, bidden en troost geven die de donkerheid van dit moment overstijgt.⁷⁵

Drie aspecten zijn belangrijk voor een pastor, op de eerste plaats gebed; in het vol aandacht voor God staan. Ten tweede Bijbel lezen, waarbij de aandacht op God gericht wordt en ten derde het geven van geestelijke begeleiding; de aandacht richten op wat God aan het doen is in de betreffende persoon.⁷⁶ Wat opvalt, is dat Peterson de nadruk legt op een ‘aandachtige relatie met God’, waarbij Bijbel, gebed en geestelijke begeleiding, als hoekpunten, fundamentele aspecten van het ambt zijn. Deze hoekpunten dragen het werk van de pastor. Als er geen aandachtige relatie met God zou zijn waarop zou een pastor zich dan kunnen legitimeren? Gaat hij zich dan geen rol aanmeten waar hij in feite niet persoonlijk achter kan staan? Of hij blijft zo vaag en algemeen dat hij mensen geen steun en houvast kan aanreiken. Ik denk dat dit het spanningsveld in het pastoraat is; in wat ‘waar’ en ‘onopgeefbaar’ is en waar je een ander de ruimte laat om een eigen weg met God te zoeken.

Een pastor is zelf ook een gelovige, met wellicht eigen vragen en twijfels. Als pastor kan je een heel andere geloofsvisie hebben dan de overledene of de nabestaanden. Een uitvaartdienst draagt ook een persoonlijk stempel. Aan de ene kant wil je als pastor mensen helpen, dat zij door de uitvaartdienst op een goede manier afscheid kunnen nemen van de overledene, maar je wilt ook geloofwaardig over komen. In de interviews gaven alle respondenten aan, dat welke theologische visie zij ook hebben, zij nooit iets zullen zeggen waar ze niet achter kunnen staan. ‘Voor de religieuze zelfpresentatie proberen we ons publiek te overtuigen van de plausibiliteit van ons verhaal, waarbij we tegelijk recht proberen te doen aan onze persoonlijke ervaringen. Het is een balanceren tussen de interne authenticiteit en het externe

⁷⁵ Dienstboek II, a.w., 880.

⁷⁶ Eugene H. Peterson, a.w., 6.

publiek.⁷⁷ Op welke manier ook je als pastor in ‘het werk’ of in het ‘ambt’ staat, je neemt altijd jezelf als persoon mee.

Tot nu toe is er weinig onderscheid gemaakt tussen een ‘pastor’ als predikant en een ‘pastor’ als kerkelijk werker. Maar er zijn wel degelijk verschillen.

Wat onderscheidt het profiel van de predikant van dat van de kerkelijk werker? Om recht te doen aan beide beroepskrachten is in de kerk duidelijkheid noodzakelijk over het verschil tussen beide beroepsgroepen. Kerkelijk werkers hebben vaak een tijdelijke benoeming en werken meestal in deeltijd. Feit is dat vooral de kerkelijk werkers in het basispastoraat en in de geestelijke verzorging soms vrijwel alles doen wat ook een predikant ook doet. Zo wordt de grens tussen het profiel van de predikant en van de kerkelijk werker wel erg onhelder en vloeiend. Het lijkt mij een goede zaak om het onderscheid helder houden. Als we beide beroepsprofielen naast elkaar leggen, dan komt het onderscheid tussen predikant en kerkelijk werker als volgt naar voren:

- De predikant is theologisch-wetenschappelijk (WO) opgeleid als dienaar des Woords, de kerkelijk werker heeft een beroepsopleiding op HBO-niveau.
- De predikant heeft de ambtsbevoegdheid van Woord en Sacrament, de kerkelijk werker oefent een functie uit in een bepaald werkveld. Hij/zij staat niet in het ambt, en heeft niet de bevoegdheid van de bediening van Woord en Sacrament.
- De predikant bekleedt het openbare ambt van dienaar des Woords in het geheel der kerk, de kerkelijk werker heeft een functie op een specifiek taakveld in de plaatselijke gemeente of in de (zorg-) instelling.
- De predikant wordt beroepen door en verbonden aan de plaatselijke gemeente of de instelling met het oog op de dienst van Woord en Sacrament, en staat in de daarmee gegeven volmacht en vrijheid, de kerkelijk werker staat in een werknemer - werkgever-relatie tot de kerkenraad of het bestuur van de instelling. Hij/zij heeft de rechtspositie van kerkelijk medewerker.⁷⁸

⁷⁷ R. Ganzevoort, 2006, *De hand van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden*. Zoetermeer: Meinema, 82.

⁷⁸ <http://www.kerkelijkwerkers.nl>. Geraadpleegd op 28-08-2012.

De persoon van de pastor

Er kan een spanningsveld ontstaan in de verhouding tussen de pastor als persoon en de pastor in zijn ambt. Als het ambt achter de persoon verdwijnt, dan wordt de pastor een verpersoonlijking van de christelijke leefwijze, een voorbeeldfiguur. Deze pastor ziet zichzelf of wordt door anderen gezien 'als het gezicht van de kerk'. Naarmate de kerk meer in de marge van de samenleving verdwijnt, of als nabestaanden geen binding met een geloofsgemeenschap hebben, kan de pastor door hen als 'het gezicht van de kerk' gezien en ervaren worden. Mensen zien de pastor als bewaarder van een groot geheimenis.⁷⁹

Omgekeerd, als de persoon achter het ambt verdwijnt, heeft de betrokkene nauwelijks een privéleven. Wanneer de functielijn persoon-ambt niet vanuit een professionele houding in balans gehouden wordt, kan zich gemakkelijk een 'glazen huissyndroom' of een 'Messiascomplex', ontwikkelen.⁸⁰ Alsof het heil en welbevinden van mensen dan zou afhangen van de inspanningen van de pastor. Naarmate het ambt zwaarder wordt geladen komt de persoon sterker onder druk te staan.⁸¹

Door wie wordt het ambt 'geladen'? Is dat de gemeente die een ambtsdrager op een voetstuk zet? Of is het de persoon van de pastor zelf? Hoe sterker een pastor zich met zijn rol identificeert des te meer zal hij ook van tijd tot tijd bewust de distantie moeten zoeken.⁸² Een pastor is niet alleen ambtsdrager, maar ook medegelovige en deel van de geloofsgemeenschap. Er worden zeer verschillende en zelfs tegenstrijdige verwachtingen aan de pastor toegekend, meestal moet je precies die leegte opvullen die het gemeentelid ervaart. Dat kan in de rol van profeet, priester, mystagoog of agoog zijn. Het gevaar voor een gespleten bestaan is dan voor de hand liggend om allerlei redenen. Het kan opkomen uit die verschillende verwachtingen:

- je wilt mensen graag ter wille zijn, maar je kunt innerlijk ook verscheurd worden door twijfel, is God zelf wel zo duidelijk?
- als jouw Godsbeeld en kerkbeeld nogal verschillen van de meeste gemeenteleden.⁸³

⁷⁹ Eugene H. Peterson, *a.w.*, 9.

⁸⁰ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 67.

⁸¹ K.A. Schippers, *Er zijn voor anderen*. Kampen: Kok, 102. Uit: Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 83, (1983), 18-39. 'De predikant. Identiteit-rol-taak'. Deze uitgave is een bundeling van eigen werk van prof. drs. Schippers, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken van Nederland.

⁸² K.A. Schippers, *a.w.*, 104.

⁸³ K.A. Schippers, *a.w.*, 99.

Aan wiens wensen voldoe je eigenlijk. In hoeverre kun je in je werk als pastor jezelf zijn? Een mens is altijd een mens in relatie tot anderen én een mens in wordingsproces. Ben ik wie ik (in dit ambt) behoor te zijn, of wil zijn? Dit komt onder spanning te staan wanneer mijn zelfbeeld botst met het beeld dat mijn omgeving van mij heeft. Gevoelens van tekortkomen zijn al gauw onvermijdelijk wanneer de persoon het ambt moet dragen.⁸⁴ Er zijn meerdere ‘zelfs’: het privé zelfbeeld, het publieke zelfbeeld, en het beeld dat anderen van mij hebben. Daarnaast speelt nog de invloed van het beeld dat iemand denkt dat anderen van hem hebben. Het is van belang om persoon en beroep onderscheiden te houden. Als werk en privé door elkaar gaan lopen ben je nooit echt vrij. Maar als persoon en beroep samenvallen, wordt kritiek op het pastorale werk kritiek op de persoon, en elk werkprobleem een persoonlijk probleem, terwijl elke waardering persoonlijk wordt geoogst. Dit heeft serieuze gevolgen voor de reflectieruimte.⁸⁵ Het ambt geeft een theologische kwalificatie aan van het werk dat pastores verrichten. Dit brengt altijd een bepaalde rolvervulling met zich mee, al dan niet met een bepaalde rolverwachting. Een rol is een bepaalde status (die van pastor) in een sociale groep (gemeente) die gepaard gaat met een sociale rol. Gemeenteleden hebben bepaalde verwachtingen over het gedrag dat bij deze status hoort.⁸⁶ Pastor ben je nooit alleen, het is een rol die iemand op zich neemt omdat er anderen zijn die hem daartoe volmacht geeft.⁸⁷ Onzekerheid over jezelf als pastor, kan gemakkelijk worden versterkt door rol onzekerheid. Het ene aspect kan het andere ook versterken. Hoe meer iemand zich met zijn rol identificeert, deze rol ook des te meer vanzelfsprekend en legitiem zal worden gezien. (hypothese van Wiswese)⁸⁸.

De rol van de pastor bij een uitvaart

Als een pastor voor een uitvaart gevraagd wordt, dan gaan mensen in de meeste gevallen er in zekere zin ook vanuit dat God ter sprake komt, er een gebed uitgesproken of iets uit de Bijbel gelezen wordt. Dit is wederkerig, ook pastores geven in de interviews aan dat zij verwachten om vanuit hun rol als pastor de uitvaart kunnen begeleiden. Maar hoe geven zij daar vorm aan en welke rol nemen zij op zich?⁸⁹

⁸⁴ K.A. Schippers, *a.w.*, 103.

⁸⁵ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 68.

⁸⁶ K.A. Schippers, *a.w.*, 103.

⁸⁷ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 62.

⁸⁸ K.A. Schippers, *a.w.*, 103.

⁸⁹ De hierna genoemde rollen ‘pastor als vreemdeling en vriend’ en ‘de pastor als regisseur’ zijn termen van A. Mak, *a.w.*, 60-61.

De paar dagen tussen overlijden en uitvaart zijn de kern van een periode in het leven van mensen die intens beleefd wordt. Bij het overlijden van een geliefde worden mensen meer dan ooit op zichzelf teruggeworpen, of als het een hechte familie is worden zij teruggeworpen op elkaar. Zij worden aangesproken op de essentie van hun mens-zijn en op hun geloof.

Een goede pastorale begeleiding helpt de nabestaanden in het rouwproces.

Een aanpak kan zijn om mensen zoveel mogelijk zelf te laten doen. Verwerken van verdriet is niet, het verdriet van mensen afnemen maar het hun teruggeven en hen daarin begeleiden.⁹⁰

Een pastor heeft weet van wat hen overkomt als de dood in hun leven inbreekt. En kan hen nabij zijn en woorden zoeken voor wat hen nu overkomt en speuren naar hoop die verder reikt dan de onvermijdelijke dood, bidden en troost geven die de donkerheid van dit moment overstijgt.⁹¹ De manier waarop een pastor dit doet heeft te maken met wie hij is als persoon, welke ambtsvisie hij heeft en vanuit welke theologische benadering hij dit doet. Er ligt een relatie tussen het 'ik' en het ambt.⁹² Dit is al beschreven bij de geloofsvisie van een pastor.⁹³ Van de onderstaande rollen die beschreven worden lopen in de praktijk ook elementen door elkaar heen.

Pastor als vreemdeling en vriend

Als mensen zich machteloos voelen bij de dood, beseffen ze dat ze geen controle hebben over het bestaan, dan moet er iemand zijn die hen helpt om daar mee om te gaan. De kunst is om als pastor hun taal te spreken en aan te sluiten bij wat mensen vragen en nodig hebben. De taal van de kerk blijkt bij de kinderen van de oudere generatie vaak aversie en bij jongvolwassenen onbegrip op te roepen. Fraaie volzinnen uit de kerkelijke schat der eeuwen lijden snel tot vervreemding.⁹⁴ Zo kan de taal van een psalm vervreemding oproepen. Een van de respondenten gaf aan dat jongeren soms amper weten wat een psalm is. Bestaat er een religieuze symbolische taal die ieder herkent? Dat is de uitdaging. Uit eigen ervaring heb ik ontdekt dat religieuze symbolische taal vaak te vinden is in seculiere muziek, omdat daar sprake is van levensthema's, en menselijke emoties zoals verlangens, verwachtingen en teleurstellingen verwoord worden.

⁹⁰ A. Mak, *a.w.*, 47.

⁹¹ Dienstboek, *a.w.*, 879-880.

⁹² K.A. Schippers, *a.w.*, 101.

⁹³ Zie 2.2.

⁹⁴ A. Mak, *a.w.*, 60.

Bij een uitvaart moet er iemand zijn die troost biedt. Als er meer is tussen hemel en aarde, dan zijn er wellicht woorden of gedichten die beantwoorden aan onze diepste vermoedens. De kunst is om als voorganger aan te sluiten bij wat mensen vragen en hun taal te spreken.⁹⁵

Want men zoekt niet alleen een pastor maar ook een medemens. Het hoort bij deze tijd dat men geen autoriteit wenst maar authenticiteit. Iemand moet iets zeggen dat herkenbaar en troostend is. Het mag net even anders zijn, maar het moet wel echt zijn. Een pastor is vreemdeling en vriend tegelijk. Een vreemde eend in de bijt, maar wel een mede-eend.⁹⁶

De term ‘pastor als vreemdeling en vriend’ wordt door Mak niet heel specifiek uitgewerkt. Hij is een vreemdeling omdat hij uit een andere traditie komt dan de nabestaanden, en een andere taal spreekt. In de aansluiting met de nabestaanden treedt de pastor op als een hermeneut door een brug te slaan tussen de wereld van de pastor en de wereld van de nabestaanden. De term ‘pastor als vreemdeling en vriend’ zou ook passen bij het Emmaüs model van Henk van de Meulen.⁹⁷ Dit model omvat vijf stappen.⁹⁸

- Erbij komen lopen en meegaan. De pastor is beschikbaar om een eindje met de ander op te lopen, hij biedt een luisterend oor en is dan vooral vertrouwenspersoon.
- Blijven staan bij wat bedroefd maakt. De ander krijgt de rust en de ruimte om te vertellen. Met behulp van vragen kan de pastor de ander helpen om zich uit te spreken wat de ander bezighoudt.
- De zin van de Schriften ontsluiten. Het is ook mogelijk dat de pastor het Woord inbrengt om uitdrukking te geven aan datgene dat de ander voelt maar waarvoor deze geen woorden kan vinden.
- Het breken van het brood. Dit bepaalt ons bij de taal van het symbool. Het gebruik van symbolische taal kan diepere lagen van beleving aanroeren. Symbolische, rituele handelingen raken ons in onze hele existentie: niet alleen verbaal maar ook non-verbaal, lijfelijk, concreet en zintuigelijk.
- Terugkeren naar Jeruzalem. Er heeft heling plaatsgevonden. De wonde van de ziel is verzorgd en geheeld en er is een nieuw perspectief op het bestaan ontstaan.

⁹⁵ A. Mak, *a.w.*, 60.

⁹⁶ A. Mak, *a.w.*, 60

⁹⁷ Zie ook 2.2 de geloofsvisie van de pastor.

⁹⁸ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 184- 187.

Pastor als regisseur

Hierbij is de pastor een oase in de storm van leed. Hij is degene die onthoudt wat is afgesproken, die het overzicht bewaart en zegt wat anderen in hun verdriet niet kunnen zeggen. Mensen die een geliefde gaan begraven of cremen, willen in deze tijd vaak veel, te veel soms. Dan is het aan de pastor die afremt en de regie in handen neemt. Hij is degene die duidelijk kan maken dat een uitvaartplechtigheid een openbare gelegenheid is en dat daar niet alles gezegd dient te worden. Wat in de intimiteit van het gezin of de familie is gezegd, hoeft en mag soms zelfs niet tentoongespreid te worden.⁹⁹

Het beste is om een soort evenwicht te vinden tussen gedenken van wie gestorven is - met de soms door hem of haar gekozen muziek en teksten - en woorden en muziek voor hen die verder gaan met het leven. “Daarbij komt de taak van de moderne pastor het meest tot zijn recht; bruggenbouwer te zijn tussen leven en dood en helpen om de waarde van het leven te hervinden in het aangezicht van de dood.”¹⁰⁰ Deze uitspraak van Mak roept een aantal vragen op. Ten eerste de vraag waarmee onderscheidt een ‘moderne pastor’ zich van een ritueel begeleider of een uitvaartbegeleider? Wat is het eigene van een ‘moderne pastor’? Wil ‘modern’ zeggen dat God niet meer ter sprake gebracht wordt? Behelst het ‘bruggenbouwer’ zijn voor een pastor niet meer dan: ‘om de waarde van het leven te hervinden in het aangezicht van de dood’? In het pastoraat draait het immers toch om het verhaal hoe God met mensen omgaat en omgekeerd?¹⁰¹

Met deze uitspraak van Mak bereiken we een grens tot hoever pastores hier nog wel of niet in mee willen gaan. Het staat in ieder geval haaks op de manier zoals de respondenten hun ambt invullen, m.u.v. de Geestelijk Verzorger, en zij zullen in soortgelijke gevallen doorverwijzen naar het Humanistisch Verbond. Een pastor als regisseur neigt op te schuiven tot ceremoniemeester. Het is een spanningsveld in hoeverre pastores ruimte krijgen en nemen om hun eigen ambt uit te kunnen oefenen. Soms willen zij wel verder gaan dan de eigen kerkelijke traditie, zoals een van de respondenten aangaf, maar speelt de kerkenraad of traditie waarin zij staan hierin een remmende factor.

Maar hoe een pastor zichzelf ook ziet, hij draagt met zijn rol ook een bepaald doel uit. Want hoe presenteert hij zich? Als vertegenwoordiger van de kerk, als bemiddelaar van het

⁹⁹ A. Mak, *a.w.*, 61.

¹⁰⁰ A. Mak, *a.w.*, 61.

¹⁰¹ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 22.

christendom of als dienstverlener van mensen? Of kunnen deze elementen ook door elkaar heen lopen?

Verschillende rollen

Vanuit het onderzoek komt de dienstbaarheid sterk naar voren, men ziet een uitvaart als een diaconale taak. Als een laatste zorg aan een gemeentelid of aan degene die een beroep doet op pastorale zorg bij een uitvaart. Maar omdat men een beroep doet op de kerk of op de pastor die aan de kerk verbonden is speelt de kerkelijke traditie ook mee. En staat de pastor in zijn rol als vertegenwoordiger van de kerk. De rollen zijn niet los te koppelen van elkaar maar vloeien in elkaar over. De wijze waarop een pastor zich als middelaar van het christendom ziet is mede afhankelijk van zijn theologische visie. Bij de deductieve en de inductieve benadering is hier al het een en ander over gezegd. De vraag die de term ‘bemiddelaar van het christendom’ oproept is: wat wil een pastor bemiddelen en met welk doel? Als we bij ‘bemiddelaar’ ervan uitgaan dat de persoon van de pastor twee partijen bij elkaar wil brengen wil hij dan de ander en God bij elkaar brengen? Maar brengt God Zichzelf niet ter sprake als de Schriften geopend worden? En wordt bemiddelen daarmee ruimte maken voor God, zodat Hijzelf tot de ander kan spreken?

Of moeten we de rol als bemiddelaar van het christendom meer hermeneutisch opvatten? Waarbij de gesprekspartner en de christelijke traditie met elkaar in relatie worden gebracht. Waarin het verhaal van God niet meer van buiten en boven uit te leggen en aan te reiken is maar te zoeken en te vinden is in het levensverhaal van de mens en zo tot landingsplaats en vindplaats van God wordt.¹⁰² De rol van de pastor wordt daarmee die van tolk en gids en zal bijdragen in het zelfverstaan van de gesprekspartner door verbindingen te leggen binnen het eigen verhaal van de gesprekspartner en het verhaal van de traditie.¹⁰³

Voor de theologische achtergrond van het hermeneutische model kan verwezen worden naar het door Schleiermacher ontwikkelde theologische programma dat voortkwam uit de door hem gevoelde noodzaak om het christelijke geloof in relatie te brengen met de menselijke situatie en ervaring. Het kenmerk van deze theologische houding is openheid voor andere gedachtewerelden zonder daarbij de verbondenheid met de eigen traditie op te geven.¹⁰⁴

¹⁰² D. Tieleman 2000, *a.w.*, 44.

¹⁰³ Ganzevoort & Visser, *a.w.*, 97.

¹⁰⁴ Ganzevoort & Visser, *a.w.*, 98.

Evangelisatie is volgens de respondenten niet het doel van een uitvaartdienst. Pastores willen mensen niet bekeren, maar men tracht een link te leggen tussen het levensverhaal van de overledene en het Evangelie in de uitvaartdienst. Door te luisteren naar de taal van het levensverhaal zoeken en vinden zij perspectief voor de toekomst. Daarbij beseffen ze dat door de uitvaart mensen niet ineens een binding met de kerk krijgen. De conclusie is dat pastores zich zowel als dienstverleners en als vertegenwoordigers van de kerk zien en een bemiddelende rol kunnen hebben in het hermeneutische pastoraat. Deze drie elementen zijn kenmerkend voor een pastor en daarmee onderscheiden zij zich van de rituele begeleiders.

Rituele begeleiders

Er is grote diversiteit onder ritueel begeleiders. Veel is terug te voeren op een al of niet christelijke grondslag van waaruit zij werken. Via internet kwam ik op twee adressen in Friesland (ergens tussen Dokkum en Leeuwarden) die uitvaarten begeleiden en verzorgen. Zij noemen zich geen ritueel begeleider maar uitvaartbegeleider. Over het algemeen is er grote bereidheid om zich aan te passen aan de wensen van de familie. De wensen en de gevoelens van de overledene en de familie staat centraal. De visie is dat iedereen, jong en oud, de kans moet krijgen om op eigen wijze afscheid te nemen van een dierbare. De rituele uitvaartbegeleider heeft weet van wat er allemaal mogelijk is en kan mogelijkheden aandragen. Ook wordt de inzet en actieve betrokkenheid van de familie gestimuleerd. De dood wordt gezien als een onderdeel van het leven. Welke levensbeschouwelijke visie de rituele begeleiders hebben, en een visie hebben voor een leven na de dood wordt vanuit de site niet duidelijk. Wel dat de dood de essentie van het bestaan raakt.

“Staande voor de dood blijken veel moderne mensen getroost te worden door een onpersoonlijk en universeel godsbesef. Zo worden de gebeden als een gedicht uitgesproken of hooguit gericht tot de Eeuwige. Deze ook uit de wereld van de interreligieuze dialoog bekende naam voor God, is nogal eens een manier om de persoonlijke voorstelling van God te omzeilen en tegelijk toch een adres te creëren. Die adressant wordt dan voorgesteld als de dragende grond, de levenskracht, de in alles en iedereen Aanwezige.”¹⁰⁵

Soms lijkt het op een natuurreligie. Dan gaat het bij een uitvaart over de vier elementen; aarde, water, vuur en lucht. Of er wordt geleend van andere religies, alles om het besef te versterken, dat een mens evenals de natuur deelt uit maakt van een onvoorstelbaar groot

¹⁰⁵ A. Mak. a.w., 82.

geheel en onderhevig is aan dezelfde krachten en levenswetten. Dit wordt als troost ervaren omdat niemand onder de cyclus van geboren worden- leven- en sterven uit kan. Nogal eens wordt hier een besef van een andere plaats aan vastgeknoopt, meestal zonder dat precies te benoemen. Maar vermoedens van een andere wereld worden uitgesproken. Ook worden beelden aan de natuur ontleend, als de ontwikkeling van de rups tot vlinder. Maar ook beelden waarin een rivier moet opgaan in de zee, omdat dat de levensloop van alles is en dus ook de mens.¹⁰⁶

De uitvaartdienst die rituele begeleiders uitvoeren wordt toegespitst op de wensen van familie of de overledene. Het lijkt erop dat zij werken onder het motto: ‘u vraagt en wij draaien’. De rituele begeleiders werken niet alleen vanuit hun ervaring, maar hebben doorgaans ook een opleiding hiervoor gevolgd. Opleidingen zoals vakopleiding tot uitvaartbegeleidster bij Marjon Klaassen, en stichting vakopleiding uitvaartverzorging¹⁰⁷. Er bestaat ook een eenjarige post- HBO opleiding tot ritueel begeleider.¹⁰⁸

2.4 De rol van de Bijbel, rituelen en symbolen bij een uitvaart

Bij alle respondenten kwam naar voren dat zij bij een uitvaartdienst iets uit de Bijbel willen lezen, of een gedachte uit de Bijbel centraal willen stellen. In deze paragraaf wordt uiteengezet hoe de theologische visie van de pastor bepalend is voor de manier waarop er met de Bijbel omgegaan wordt en wat voor gezag er aan ontleend wordt.

De Bijbel

Het christendom baseert zich in eerste instantie op de Bijbel als het Woord van God, zoals dat geopenbaard is in het Oude en het Nieuwe Testament. Het Oude Testament is een deel van de oud-Israëlitische literatuur die oorspronkelijk veel omvangrijker is geweest. De canon van het Nieuwe Testament maakt een relatief lange ontwikkeling door, ondanks dat er enkele verschillen bestaan tussen de verschillende canons, worden bijna alle boeken en brieven het Nieuwe Testament door de gehele christenheid aanvaard als goddelijke openbaring.¹⁰⁹

¹⁰⁶ A. Mak. *a.w.*, 82.

¹⁰⁷ <http://www.reinyvandervegt.nl> en <http://www.wilmatop-uitvaartbegeleiding.nl>

¹⁰⁸ <http://www.uitvaart.nl/bedrijvengids/opleidingen>

¹⁰⁹ E.G. Hoekstra, *Christendom*, uit de serie Wegwijs. Kampen: Kok, 2006. 13-16.

Aangezien de Bijbel niet voor iedereen gezaghebbend meer is zal niet iedereen dit Hoekstra na willen zeggen. Hoekstra is zich daarvan bewust zet uiteen dat er verschillende opvattingen zijn hoe de Bijbel geïnterpreteerd moet worden.

Dat de Bijbel op verschillende manieren wordt geïnterpreteerd, heeft alles te maken met de theologische visie van de pastor. Dit wordt verderop uitgewerkt, eerst gaan we nog wat dieper op de Bijbel als Gods Woord.

Gods Woord

De uitdrukking het Woord van God is even diep geworteld in de christelijke eredienst als in de theologie, en kan meerdere betekenissen hebben.¹¹⁰

1. De term wordt gebruikt voor Jezus Christus als het Woord van God dat vlees geworden is (Joh 1:14)
2. De term verwijst ook naar het Evangelie van Christus, in deze betekenis gaat het om wat God tot stand gebracht en bekend gemaakt heeft in het leven, de dood en de opstanding van Christus.
3. De term wordt in algemene zin gebruikt voor de hele Bijbel.

Het zijn dit soort overwegingen die bij Karl Barth schuilgaan achter de uitdrukking “Woord van God”. Barths leer van de ‘drievoudige vorm van het Woord van God’ onderscheidt een drievoudige beweging: van het Woord van God in Christus; naar het getuigenis van dit Woord in de Schrift en tenslotte naar de verkondiging van dit Woord in de prediking.¹¹¹

Bij Calvin treedt de Bijbel als eigen gestalte met eigen gezag nadrukkelijk naar voren, maar een uitgewerkte theorie geeft hij niet. Aan de ene kant is voor hem de Bijbel het instrument waardoor God rechtstreeks spreekt, aan de andere kant getuigt zij door haar menselijke wijze van spreken van God waardoor wij als ‘schepselen met een klein begrip’ het kunnen begrijpen.¹¹² Calvin wilde de lezers laten zien dat God zich in de Bijbel heeft aangepast aan de mens, zodat deze in contact kan komen met God.

Op de vraag wie bepaalt wat de juiste Bijbeluitleg is, antwoord Luther met de stelling dat een Bijbeltekst moet worden uitgelegd aan de hand van andere Bijbelteksten en de Bijbel dus feitelijk haar eigen vertolkster is. Als er geen externe gezagsbronnen zijn zoals een kerkelijke

¹¹⁰ A. McGrath, *a.w.*, 184.

¹¹¹ A. McGrath, *a.w.*, 185.

¹¹² H. Berkhof, *a.w.*, 91.

hiërarchie die mag bepalen wat de correcte uitleg van de Schriften is, dan komt als vanzelf het volle gewicht op de Bijbel zelf te liggen.¹¹³

Luther stelt dat de Bijbel haar eigen vertolkster moet zijn door ze met andere Schriftteksten uit te leggen. In de praktijk krijgt de uitlegging van de Schriften voor een groot gedeelte het stempel van de uitlegger omdat er een menselijke en tijdgebonden culturele factor inzit.

Ik wil hier als kanttekening bij plaatsen dat de uitlegger, wil hij de tekst recht doen, zich aan de exegese van de Bijbeltekst moet houden. Wat staat er, wat en voor wie was de tekst bedoeld? Want als niemand bepaalt wat de correcte uitleg is kan men teksten ook uit zijn verband en context rukken en er een geheel eigen invulling aangeven.

Verskil in omgang met de Bijbel

Ik noemde al eerder dat de Bijbel niet voor iedereen gezaghebbend is. Binnen de landelijke PKN ziet men een verschil in omgang met de Bijbel. Ds. Arenda Haasnoot (voormalig vice-voorzitter van de PKN) beschrijft hoe zij, komende vanuit de Gereformeerde traditie tijdens haar studie theologie in Leiden, tegen een moderne en liberale manier van omgang met de Bijbel oploopt.¹¹⁴ ‘De Bijbel wordt daar gezien als een boek dat geschreven en bedacht is door mensen en niet geschreven door mensen die door de Heilige Geest van God gedreven zouden zijn’. Ik noem dit omdat er binnen de opleidingen van pastores ruimte is voor diverse opvattingen. Hun theologische visie heeft gevolgen voor de manier waarop zij met de Bijbel omgaan.

Pastores met een inductieve theologische visie zien de Bijbel meer als één van de bronnen om antwoorden te vinden op levensvragen en er wordt naar verbindingen gezocht naar wat het mensen nu kan zeggen, welke boodschap er voor deze mens op dit moment is. Daarmee komt de mens en zijn cultuur meer centraal te staan en krijgt de Bijbel beduidend minder gezag. ‘Gezag’ is een ontmoetingsbegrip. Het bestaat alleen als de ander zich erdoor laat ‘gezeggen’. Het gaat niet om machtsuitoefening en blinde gehoorzaamheid maar ze veronderstelt een hoger en lager. En dat is wezenlijk voor de ontmoeting met God. De Bijbel ontleent zijn gezag aan een ontmoetingsgeschiedenis waarvan Christus het middelpunt is.¹¹⁵

Volgens Berkhof is de Bijbel geen gelijkmatig uniform gezagsgeheel. De Bijbel is geen foto of een wet, maar als een film en een weg. Het gezag zit niet in een bepaalde momentopname

¹¹³ Hans Snoek, (2010) *Een huis om in te wonen. Uitleg en interpretatie van de Bijbel*. Kampen: Kok, 51.

¹¹⁴ Arenda Haasnoot, *Neem je plaats in. In de tussentijd van kerk en Koninkrijk*. Amsterdam: Ark Media, 2011. 25-31

¹¹⁵ H. Berkhof, *a.w.*, 279.

op die weg, maar in de weg zelf. We kunnen niet kriskras de teksten buiten hun verband beroepen, maar moeten hun plaats zien op de weg, en als wij ons aansluiten bij die weg en hem in onze situatie vervolgen krijgt de Bijbel het beoogde gezag. Door die woorden laten we ons in Gods naam gezeggen, daarom kan men zeggen, dat het gezag van de Bijbel wezenlijk is voor het christelijk geloof.¹¹⁶

Pastores met een deductieve theologische visie zien de Bijbel vaak als het onfeilbaar Woord van God wat gehoorzaamd moet worden en daarmee als richtlijn voor het leven geldt. God openbaart Zich in en door de Bijbel, en spreekt hiermee mensen aan. De Bijbel en wordt hiermee gezaghebbend. Het gevaar hiervan is dat dat het als ‘totempaal of knuppel’ gebruikt kan worden.¹¹⁷

Aan de andere kant van het spectrum ziet men bij het vrijzinnig protestantisme een verlangen naar een grote mate van vrijheid ten opzichte van de christelijke dogma's en de traditionele vormen van de Schriftuitleg. Men wilde de uitleg zoveel mogelijk aan laten sluiten aan de situatie van de mens en het menselijk gevoel. Een aantal christelijke leerstellingen ging men beschouwen als volledig strijdig met moderne culturele normen. De christelijk leerstellingen werden of geheel verworpen of geheel herzien, zodat ze meer in overeenstemming werden gebracht met de geest van de eeuw.¹¹⁸ Vooral hoe Jezus Christus gezien wordt botst met de meer orthodoxere visie. Arenda Haasnoot: ‘Jezus is aan deze theologische universiteit een wijze leraar, een uiterst bescheiden man, een oudere versie en voorloper van Gandhi. Dat Hij de Zoon van God zou zijn is uiterst discutabel’.¹¹⁹

De functie van de Bijbel bij een uitvaart

Nu vastgesteld is dat de theologische visie van een pastor bepaalt hoe hij de Bijbel ziet en er mee omgaat, kunnen we bepalen wat de functie van de Bijbel bij een uitvaart is. Hiervoor heb ik gegevens uit de interviews gebruikt.

Bij een inductieve benadering is de Bijbel een leidraad waarbij de tekst wordt verbonden met het leven ‘nu’ en het leven van de overledene. De verhalen dienen als voorbeeld hoe mensen God ervaren hebben. Staat een pastor meer in de deductieve benadering dan komt volgens de pastor God zelf aan het woord en wijst Hij de weg door de werking van de Geest. De pastor heeft een verlangen om de Bijbel uit te leggen en anderen er warm voor te maken.

¹¹⁶ H. Berkhof, *a.w.*, 90-91.

¹¹⁷ Eugene H. Peterson, *a.w.*, 98.

¹¹⁸ A. McGrath, *a.w.*, 107.

¹¹⁹ A. Haasnoot, *a.w.*, 29.

In de praktijk zoals ik die meemaak in noordoost Friesland worden de Bijbelteksten bij een uitvaart ter ondersteuning gebruikt om troost en bemoediging te putten. Het leven van de overledene krijgt een plek doordat een belijdenis of trouwtekst centraal komt te staan in de uitvaartdienst. Er worden ook wel andere Bijbelteksten aangehaald om de tekst duidelijker naar voren te brengen, of een brug naar het Evangelie te slaan.

Rituelen en symbolen

Definitie van de term rituelen:

Rituelen zijn: ‘ceremoniën en plechtigheden waaraan door de leden van een groep wordt deelgenomen met het doel (hen zelf vaak onbewust) hierdoor het besef van saamhorigheid binnen de groep te versterken.’¹²⁰

Menken-Bekius verwoordt het zo: ‘rituelen zijn vanzelfsprekende, eenmalige of herhaalde, veelal symbolische handelingen, veelal vergezeld van bijbehorende formules en teksten, waarin de mens lichamelijk en interactief betrokken is op een werkelijkheid die in het ritueel zelf present wordt gesteld’.¹²¹

Het doel van rituelen volgens Hoekstra en Kranenborg is een besef van saamhorigheid versterken terwijl Menken-Bekius het meer inhoudelijk omschrijft. Zij legt de nadruk op de symbolische handelingen die de werkelijkheid present stellen.

Andere algemene omschrijvingen van rituelen voegen nog enkele elementen toe, n.l. .dat ze orde scheppen in een situatie als markering in een overgangsfase en de tweede definitie omschrijft rituelen als uitgebeelde taal.¹²² Daarmee spreken rituelen als een ‘beeld voor zichzelf’, en spreken ze een eigen taal. Menken- Bekius zou zeggen: ‘ze stellen de werkelijkheid present’.¹²³

¹²⁰ E.G. Hoekstra en R. Kranenborg (redactie) 2001. *Rituelen in religieus Nederland. Gebruiken van joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten in belangrijke levensfasen*. Baarn: Ten Have, 15.

¹²¹ C. Menken-Bekius, a.w., 36.

¹²² E.G. Hoekstra en R. Kranenborg, a.w., citeren John Bowker in ‘*Een wereld van religies*’, 1997, 9-10.

¹²³ Andere omschrijvingen zijn: ‘rituelen zijn handelingen die regelmatig en op voorspelbare wijze herhaald worden en die orde scheppen in een anders willekeurig tijdsverloop’. En rituelen zijn uitgebeelde taal waardoor menselijke taal wordt gearticuleerd en medegedeeld en het leven voortdurend wordt vernieuwd.

De functie van rituelen

Rituelen geven toegang tot het symbolisch bewustzijn. Het gaat daarbij om een deel van ons bewustzijn dat dieper ligt dan ons rationeel bewustzijn. Het symbolisch bewustzijn is eerder in ons vegetatieve zenuwstelsel te vinden, en in onze hersenstam dan in de grote hersenen. Het is het bewustzijn waaruit bijvoorbeeld onze dromen opborrelen.¹²⁴ Het symbolische bewustzijn kan de oerbeelden uit onze ziel waarnemen en waar de overgang gemaakt kan worden tussen het wereldlijke en het goddelijke als de derde werkelijkheid.¹²⁵

De functie van rituelen zijn om deze derde werkelijkheid te ontsluiten en daarmee geven ze een dieper zicht op de inhoud dan welke cognitieve benadering ook. Daardoor wordt een bijzondere manier van communicatie mogelijk die dieper reikt en veel vitaler is. Deze communicatie verloopt langs de weg van het symboliseren.¹²⁶ Rituelen zijn daardoor ook zonder uitleg te begrijpen.

Bij rituelen wordt over het algemeen onderscheid gemaakt tussen religieuze en seculiere rituelen.¹²⁷ Het condoleren van de nabestaanden is een universeel ritueel wat bij nagenoeg alle uitvaarten voorkomt, of deze nu een religieus of een seculier karakter heeft. De woorden waarmee men condoleert maken misschien het verschil. Het condoleren van de nabestaanden bij een uitvaartdienst kan als een seculier ritueel gezien worden, maar de entourage zoals een kerkgebouw, kaarsen die branden en eventueel het orgel wat zachtjes speelt, maakt dat men toch kan spreken van religieuze elementen in het ritueel. Daarmee is de lijn tussen religieuze en seculiere rituelen niet altijd scherp te trekken, er is een ‘grijs’ gebied.

De functie van het condoleren is dat je laat zien dat je meeleeft met de direct betrokkenen, zij voelen zich hierin gesteund en het verhoogt de saamhorigheid. Samen met elkaar wordt er afscheid genomen van de overledene.

Een collectief ritueel bevordert de sociale integratie binnen de groep en de continuïteit van het groepsleven.¹²⁸ Een uitvaart is in de meeste gevallen ook een collectief gebeuren want er wordt afscheid genomen van iemand uit het midden van de gemeenschap waarin zij geleefd heeft. Het bevorderen van ‘de sociale integratie en de continuïteit van het groepsleven’ zijn grote woorden en het is nog maar de vraag in hoeverre dat gestalte krijgt binnen een uitvaart.

¹²⁴ Ekkehard Muth, (2009). *De rijkdom van het ritueel*. Naar een levende liturgie. Kampen: Kok, 15.

¹²⁵ Ekkehard Muth, a.w., 17.

¹²⁶ Ekkehard Muth citeert G. Lukken in ‘*Rituelen in overvloed*’ (1999). Baarn: Gooi en Sticht, 18.

¹²⁷ E.G. Hoekstra en R. Kranenborg a.w., 16.

¹²⁸ E.G. Hoekstra en R. Kranenborg a.w., 15.

Een uitvaart is voor de meeste, en vooral die wat verder van de overledene afstaan, een ritueel die een bepaald moment in de tijd markeert. Mijn eigen ervaring binnen de dorpen in noordoost Friesland is dat men zeer meelevend is en in die zin kan men stellen dat dat het delen van lief en leed de continuïteit van het dorpsleven in stand houdt.

De gehele uitvaartdienst kan als een complex ritueel gezien worden omdat het diverse rituele elementen bevat die gebaseerd zijn op het afscheid nemen van een dierbare die overleden is. Te denken valt aan het ophalen van herinneringen wie de overledene voor de nabestaanden was, het vertellen van het levensverhaal. Soms laat men daarbij foto's zien via een beamer. Andere elementen zijn het aansteken van kaarsen en het luisteren naar muziek. Rituelen geven troost bij het verwerken van verdriet als een dierbare overleden is.¹²⁹ Want sterven is een van de meest ingrijpendste gebeurtenissen in iemands leven en van zijn omgeving. Rituelen markeren de overgang van de ene levensfase naar de andere en zijn daardoor gemakkelijker te aanvaarden en geven bij een uitvaart een bedding om gevoelens te kanaliseren. Het ritueel helpt ons om ons verdriet te vinden, het biedt het projectiescherf waarop verdriet, pijn en rouw uit ons symbolisch bewustzijn aan het licht kunnen komen.¹³⁰

Bij christelijke rituelen moet men denken aan de gebeden die tot God worden uitgesproken. Het lezen uit de Bijbel, waarbij de strekking uitgelegd wordt in de overdenking. De tekst die daarvoor gebruikt kan worden is in de meeste gevallen een tekst die een betekenis heeft gehad in het leven van de overledene. In het door het zingen van psalmen en gezangen wordt steun en troost gezocht voor de nabestaanden. Vaak worden ook liederen gezongen die van betekenis waren voor de overledene.

De rituelen in een uitvaartdienst, ongeacht of deze een religieus of een seculier karakter heeft, hebben zowel zeggingskracht voor de directe nabestaanden als wel voor de aanwezige gemeenschap waarin de overledene geleefd heeft. Ze spreken van een eigen onvervangbare symbolische taal, waar we op terug vallen als andere taal tekort schiet. Daarmee spreken rituelen voor zichzelf. Rituelen zijn vormen van handelen, het is gedrag waarin het denken, doen, weten, voelen en ervaren op elkaar betrokken worden.¹³¹

Zo kan het aansteken van de Paaskaars of andere kaarsen door een of meer van de aanwezigen bij de uitvaartdienst het zoeken naar licht in dit donkere moment van het leven gestalte geven. Een ander voorbeeld is bloemen op de kist leggen, als liefdevol gebaar naar de overledene toe en ze kunnen de dood 'verbloemen', alsof de dood daarmee minder schrijnend wordt. Door

¹²⁹ E.G. Hoekstra en R. Kranenborg *a.w.*, pag. 9.

¹³⁰ Ekkehard Muth, *a.w.*, 37.

¹³¹ Menken-Bekius 2005, *a.w.*, 37.

deze handelingen krijgen rituelen een symbolisch karakter omdat ze verwijzen naar een diepere en overstijgende werkelijkheid. In het ritueel gaat het om het symbool, de symboolhandeling en de symbooltaal.¹³²

Definitie van de term symbool

-Een symbool is een teken of een zinnebeeld dat verwijst naar een diepere werkelijkheid.¹³³

-Een symbool is iets in de waarneembare werkelijkheid, dat naar iets verwijst wat niet waarneembaar is.¹³⁴

De overeenkomsten in deze definities zijn dat het gaat om een werkelijkheid die er is, maar die niet van zichzelf zichtbaar gemaakt kan worden. Daarom gebruikt men een voorwerp, een gebaar, een plek die naar die werkelijkheid verwijst. Vaak verstaan we onder een symbool gewoon een voorwerp wat naar een andere betekenis verwijst. Maar dat treft niet helemaal de kern. Een symbool verwijst naar een diepere werkelijkheid, een verdere horizon, naar iets wat niet tastbaar gemaakt kan worden.

In principe kan alles een symbool worden, het Griekse woord *symbollein* betekend letterlijk 'bijeengebrengen' en het hiervan afgeleide *symbolon* duidt erop dat een voorwerp of de voorstelling 'samenvalt' met wat in die andere werkelijkheid aanwezig is.¹³⁵ Het verwijst naar iets wat niet waarneembaar is. Dat wil niet zeggen dat iedereen bij dat symbool hetzelfde denkt of er dezelfde waarde aan toekent. Symbolen zijn altijd meerzinnig of meerstemmig. In wat mensen ervaren in een symbool komt een aspect van de werkelijkheid mee.

Het symbool van de Paaskaars kan door de aanwezigen op verschillende manieren ervaren worden. Voor de een kan dat een symbool voor het licht in het donker zijn en gevoelens van warmte en geborgenheid oproepen. Maar voor een ander, en in het bijzonder voor de christelijke gemeenschap, staat de Paaskaars symbool voor het geopende graf, de opstanding van de Levende Heer en het nieuwe leven.

¹³² Ekkehard Muth, *a.w.*, 20.

¹³³ E.G. Hoekstra en R. Kranenburg *a.w.*, 16.

¹³⁴ Menken-Bekius 2005, *a.w.*, 38.

¹³⁵ Aantekening uit college van J. Bruinsma- de Beer; rituelen in pastoraat.

2.5 Samenvatting van de centrale begrippen

Een uitvaart wordt vormgegeven door een plechtigheid die mensen samen brengt. Daarbij roepen zij de expertise in van pastores die deze plechtigheid vorm kan geven. Ook al is er weinig binding met een kerkelijke traditie, juist bij een gelegenheid als een uitvaart zoeken mensen naar woorden en vormen om hun geliefde op een waardevolle manier de laatste eer te bewijzen. Pastores kunnen hierbij dienstbaar zijn. Het feit dat een pastor wordt gevraagd om de uitvaart te verzorgen doet vermoeden dat nabestaanden, juist als de dood in hun leven gekomen is, toch enig verwantschap voelen met het christendom. Men kan twee vormen van christendom onderscheiden; het kerkelijke christendom als kerkelijke georganiseerde christelijke godsdienst en het culturele christendom met aan de christelijke godsdienst gelieerde waarde. Religie buiten de kerk bestaat. Zeker als het de dood van een geliefde betreft, willen niet-kerkelijke mensen nogal eens gelovig zijn.

Maar wat betekent dit voor pastores die midden in de kerkelijke traditie staan?

Het *Dienstboek* van de PKN spreekt over het gastvrouw zijn van de kerk.

De geloofsvisie van de pastor hangt samen met het beeld wat hij van God heeft en welke pastorale rol hij op zich neemt.

In een deductieve benadering van de theologie wordt gezocht naar de toepassing van absolute waarheden. In dit model draait het naast het ambt, ten diepste om de boodschap. Het is het beeld van de traditionele orthodoxe pastor, dat van de herder en leraar, met een accent op leraar. Naast het levensverhaal zal ook het geloofsleven van de overledene expliciet aan de orde komen, als een getuigenis voor de nabestaanden. Troost en evangelieverkondiging vloeien in elkaar over. Pastores met een deductieve theologische visie zien de Bijbel van als het onfeilbaar Woord van God wat gehoorzaamd moet worden en daarmee als richtlijn voor het leven geldt. God openbaart Zich in en door de Bijbel, en spreekt hiermee mensen aan. De Bijbel en wordt hiermee gezaghebbend. Bij een uitvaart heeft de pastor heeft een verlangen om de Bijbel uit te leggen en anderen er warm voor te maken.

Vanuit de inductieve benadering zal de pastor zoveel mogelijk aansluiten bij de ander.

De beelden die in het levensverhaal een rol spelen worden doordacht en uitgediept, en in veel gevallen komen daar al expliciet religieuze termen en associaties mee. De rol van een pastor in de inductieve benadering kan gezien worden als die van een metgezel, een pastor die invoelend luisterend de beweging van de ander volgt. Bij de uitvaart ligt de focus meer op het levensverhaal. voor de nabestaanden zal de pastor woorden van troost en bemoediging

meegeven. De Bijbel wordt binnen deze benadering gezien als één van de bronnen om antwoorden te vinden op levensvragen en te zoeken naar verbindingen. Bij een uitvaart wordt de Bijbel gebruikt als een leidraad, waarbij de tekst wordt verbonden met het leven ‘nu’ en het leven van de overledene. De verhalen dienen als voorbeeld hoe mensen God ervaren hebben. De theologie van een pastor bepaalt wat zijn visie op geloven is en dat ‘kleurt’ zijn handelen en spreken. Over het algemeen is het handelen van een pastor bij een uitvaartdienst niet veel anders dan hoe hij over het algemeen in zijn ambt staat. Op welke manier ook je als pastor in ‘het werk’ of in het ‘ambt’ staat, je neemt altijd jezelf als persoon mee. Naarmate de kerk meer in de marge van de samenleving verdwijnt, of als nabestaanden geen binding met een geloofsgemeenschap hebben, kan de pastor door hen als ‘het gezicht van de kerk’ gezien en ervaren worden. Dat kan een druk op de pastor leggen omdat hij het gevoel krijgt aan bepaalde verwachtingen te moeten voldoen. Het is de kunst is om als voorganger aan te sluiten bij wat mensen nodig hebben en hun taal te spreken en daarbij authentiek te blijven. In de aansluiting met de nabestaanden treedt de pastor op als een hermeneut door een brug te slaan tussen de wereld van de pastor en de wereld van de nabestaanden. Waarin het verhaal van God niet meer van buiten en boven uit te leggen en aan te reiken is maar te zoeken en te vinden is in het levensverhaal van de mens en zo tot landingsplaats en vindplaats van God wordt. De rol van de pastor wordt daarmee die van tolk en gids en zal bijdragen in het zelfverstaan van de gesprekspartner door verbindingen te leggen binnen het eigen verhaal van de gesprekspartner en het verhaal van de traditie. Een goede pastorale begeleiding helpt de nabestaanden in het rouwproces ongeacht of zij wel of niet betrokken voelen bij een kerkelijke gemeenschap.

De gehele uitvaartdienst kan als een complex ritueel gezien worden omdat het diverse rituele De rituelen in een uitvaartdienst, ongeacht of deze een religieus of een seculier karakter heeft, hebben zowel zeggingskracht voor de directe nabestaanden als wel voor aanwezige gemeenschap waarin de overledene geleefd heeft. Ze spreken van een eigen onvervangbare symbolische taal, waar we op terug vallen als andere taal tekort schiet. Daarmee spreken rituelen voor zichzelf. Rituelen zijn vormen van handelen, het is gedrag waarin het denken, doen, weten, voelen en ervaren op elkaar betrokken worden elementen bevat die gebaseerd zijn op het afscheid nemen van een dierbare die overleden is. In het ritueel gaat het om het symbool, de symboolhandeling en de symbooltaal.

2.6 Conclusie

Een pastor neemt zichzelf altijd mee in zijn werk. Zijn theologische visie bepaalt in hoeverre hij de nabestaanden tegemoet wil treden als de kerkelijke traditie bij hen niet meer vanzelfsprekend is. Mensen die helemaal niets met de ‘kerk’ hebben zullen een pastor niet vragen om de uitvaart te verzorgen. Of het moet zijn dat zij de wens van de overledene inwilligen. Wil een pastor aansluiting vinden bij nabestaanden waarbij de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is dan zal hij met een hermeneutische inductieve benadering meer en een betere aansluiting krijgen dan bij een deductieve benadering. Het is daarbij van belang dat hij in zijn taalveld aansluiting zoekt bij de leefwereld van de hoorders. Seculiere muziek kan hierin een hulpmiddel zijn als de onderliggende thema’s, gevoelens en gedachten verwoord worden en verbonden kunnen worden met thema’s uit de kerkelijke traditie. Het spanningsveld dat daarbij overblijft, is de vraag in hoeverre een pastor ruimte krijgt om zichzelf te kunnen blijven of het aandurft om buiten eigen kaders te treden.

Hoofdstuk 3 - OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

3.1 Inleiding

In dit derde hoofdstuk komen we bij de onderzoeksresultaten zoals die uit de interviews naar voren zijn gekomen. Na het theoretische gedeelte van het tweede hoofdstuk zijn we hiermee bij de praktijk aangekomen zoals die zich in noordoost Friesland voordoet.

Over het algemeen is hier het kerkelijk leven nog vrij traditioneel. Ook het gros van de uitvaarten die door een pastor verzorgd wordt heeft een vrij traditioneel karakter. Maar met het veranderen van de tijd, verwacht ik dat het voor pastores ook zoeken naar een taalveld wordt dat aansluit bij de huidige tijd. Vooral als er in de uitvaartdienst aanwezig zijn die niet, of niet meer vertrouwd zijn met het kerkelijke taalgebruik en rituelen. De focus van het onderzoek ligt op de rol en visie van pastores bij uitvaarten, daarom zijn alleen pastores benaderd voor de interviews. Elk interview wordt apart geanalyseerd. In de analyses wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvraag en de deelvragen. Omdat de deelvragen en de onderzoeksvraag elkaar aanvullen zit er soms enige overlap in de beantwoording van de vragen. Doublures worden vanwege de leesbaarheid zoveel mogelijk vermeden. Bij het kopje ‘onderzoeksmethode’ kunt u in dit hoofdstuk lezen hoe ik te werk ben gegaan. Ter verduidelijking geef ik nogmaals de onderzoeksvraag en de deelvragen weer:

Onderzoeksvraag:

- *Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is.*

Deelvragen:

- *Wie zijn voor de pastor de dragers van een uitvaart, de kerk, de gemeente als liturgische gemeenschap, de nabestaanden en aanwezigen of de overledene?*
- *Wat is de rol van een pastor bij een uitvaart buiten de kerkelijke traditie?*
- *Hoe verhoudt de presentie van de pastor zich met zijn theologie?*
- *Welke grenzen ervaren pastores bij een uitvaart, en waar trekken zij de grens? Wat voor spanningsveld ervaren zij hierin?*

Respondenten

Ik heb in dit onderzoek drie predikanten en twee kerkelijk werkers benaderd die werkzaam zijn binnen de PKN in noordoost Friesland. Iedereen die ik benaderd heb was van harte bereid om mee te werken. Ik heb de interviews als bijzonder leerzaam ervaren, omdat ik daardoor een beeld kreeg hoe andere pastores te werk gaan bij uitvaarten.

In de keuze voor respondenten heb ik gekozen voor diversiteit, zoals een dorpspredikant, een stadspredikant en een predikant die als Geestelijk Verzorger in een ziekenhuis werkt. Bij de kerkelijk werkers is de ene werkzaam in een grotere plaats en de andere in een dorp.

Mijn verwachting hierbij is dat pastores die vanuit een dorp werkzaam zijn een traditionelere rol hebben bij een uitvaart dan pastores uit een grotere plaats. Ook verwacht ik dat een pastor in een dorp meer ‘zichtbaar’ is, en misschien vaker benaderd zal worden voor een uitvaart dan een pastor in een grotere plaats. De Geestelijk Verzorger heeft zijn werkterrein niet in een kerkelijke gemeente, maar in dit geval een ziekenhuis waaraan ook een verpleeghuis en een palliatieve afdeling verbonden is. De verwachting is dat hij daarmee voor een groot gedeelte met mensen in contact komt die minder of helemaal niet kerkelijk betrokken zijn. Om de gegevens zo anoniem mogelijk weer te geven worden de respondenten met een nummer aangeduid, waarbij de nummers van de respondenten corresponderen met het desbetreffende interview.

Onderzoeksmethode

In een vooronderzoek heb ik door middel van literatuur enigszins een beeld voor mezelf gevormd wat er mogelijk is bij uitvaarten, ook als de kerkelijke betrokkenheid bij nabestaanden niet vanzelfsprekend is. Het boek van Aart Mak is daarbij behulpzaam geweest.¹³⁶

Voorafgaand aan de interviews heb ik het onderzoeksvoorstel toegestuurd aan drie mensen met de vraag om daarop te reflecteren. Dit waren twee predikanten en een goede vriendin. Zij hebben mij een duwtje in de goede richting gegeven in de voorbereiding van de interviews. In dit beschrijvend kwalitatief onderzoek heb ik door middel van interviews onderzocht hoe pastores met een uitvaart omgaan als nabestaanden weinig tot geen binding met de kerkelijke

¹³⁶ Aart Mak, 2006. *Met stomheid geslagen? Nieuwe taal en gebruiken bij uitvaarten*. Zoetermeer: Boekencentrum.

traditie (meer) hebben. Voor alle interviews heb ik dezelfde vragenlijst gebruikt en daarmee zijn de interviews redelijk gestructureerd verlopen. Dat lijkt wat sturend, maar het heeft mij wel geholpen om antwoord te krijgen op de vragen die ik had en op die manier kon ik de antwoorden te vergelijken. De complete vragenlijst is opgenomen in het werkboek.

De interviews zijn, na het schrappen van niet relevante informatie, voor het grootste gedeelte gelabeld en van topics voorzien. Na het labelen van de interviews heb ik de labels en de topics in een schema geplaatst. Dit schema heeft mij geholpen om antwoorden te vinden op de onderzoeksvraag en de deelvragen. Hieruit kwam een eerste analyse, waarbij ik een antwoord tracht te formuleren op de onderzoeksvraag en de deelvragen. Deze analyses zijn opgenomen in deze scriptie. Ik heb zoveel mogelijk de letterlijke antwoorden van de pastores gebruikt. De nummers verwijzen naar de labels in de interviews. Daarmee wordt het onderzoek transparant en zijn de betreffende uitspraken van de respondenten eenvoudig te achterhalen. De gelabelde interviews en de schema's zijn opgenomen in een aparte bijlage. Een reflectie op de bovenstaande vragen uit de topiclist komen terug in het vierde hoofdstuk om de uiteindelijke conclusie te formuleren.

Verwachtingen van het onderzoek

Ik verwacht dat pastores die vanuit een deductieve theologische visie werken, weerstand zullen hebben tegen een inductieve- diaconale insteek, omdat dan de verkondiging onder druk komt te staan. Aan de andere kant verwacht ik dat pastores wel bereid zijn zich te richten op de nabestaanden, maar ook bij elke uitvaart eigen afwegingen zullen maken, zodat hun handelen ook past bij hun eigen visie op de theologie. De worsteling die hier uit voortkomt, zou aanleiding kunnen zijn voor vervolgonderzoek.

3.2 Interview 1

Deze respondent is een man van 51 jaar. Hij is predikant van een wijkgemeente in een stad. De theologische ligging van deze wijkgemeente is divers, van vrijzinnig tot orthodox. Dit is zijn vierde gemeente. Hij heeft zijn opleiding tot predikant gedaan aan de Rijks Universiteit van Groningen.

3.2.1 Analyse

Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is?

De eigenheid van de kerk en de kerkelijke traditie is belangrijk voor deze pastor. Hij staat in de kerkelijke traditie en ziet zichzelf als ‘de man van de kerk’(1.18).

Zijn rol bij een uitvaartdienst krijgt een priesterlijke functie; dit wil zeggen dat de overledene in de uitvaartdienst voor Gods aangezicht wordt gebracht (1.49).

Als de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is wil hij aan de ene kant woorden vanuit de traditie aanreiken (1.44) en aan de andere kant ruimte geven, zodat anderen een eigen weg kunnen gaan (1.50). Hierbij moet de kanttekening gemaakt worden dat hij een ‘zwaar’ godsbeeld van de nabestaanden soms nuanceert (1.50).

Wie zijn voor de pastor de dragers van een uitvaart?

De pastor ziet de overledene als drager van een uitvaart, van haar wordt afscheid genomen als gemeentelid. Daarmee wil hij recht doen aan de overledene als gemeentelid, recht doen aan de relatie van de overledene met God en recht doen aan het geloof van de overledene (1.9, 1.17, 1.23, 1.48).

Wat is de rol van de pastor bij een uitvaart buiten de kerkelijke traditie?

De uitvaartdienst krijgt een traditionele invulling. De preek is naar zijn mening kort en duidelijk voor iedereen te begrijpen omdat het dicht bij de persoon van de overledene blijft (1.41).

Hij keurt het gebruik van seculiere muziek in de eredienst af, en noemt deze ‘ingeblikte muziek’(1.29). Maar als de familie een eigen bepaalde keuze voor die muziek heeft dan laat

de pastor zijn eigen mening niet merken (1.30). Daarmee geeft hij ruimte voor een andere invulling, maar zal het zelf niet aandragen en vindt het zelfs wat overdreven (1.28).

Er wordt wel ruimte gegeven voor een eigen inbreng (1.6).

De pastor is bekend met ontkerkelijking omdat hij nog vanuit de Hervormde Kerk veel te maken heeft met geboorte- en doopleden. Zij komen nooit in de kerk, betalen wel hun kerkelijke bijdrage en verwachten dat zij bij een overlijden een beroep op de predikant kunnen doen (1.43). Het godsbeeld van de pastor is hierin ondersteunend.

Hoe verhoudt de presentie van de pastor zich met zijn theologie?

Hij heeft een ruim godsbeeld en geeft daar de volgende woorden aan: open begin, vertrouwen op Gods goedheid omdat Hij uiteindelijk ieder mens wil rechtdoen. God, die zoekt naar wat mensen beweegt en het goede zoekt in mensen. Een God die ruimte geeft, maar ook het laatste woord heeft (1.7, 1.49). Theologische bronnen zijn voor deze pastor: Miskotte, de Amsterdamse school, Breukelman, Deurloo en Bouwhuis (1.55), maar als Hervormde heeft hij niks met Kuitert.

Kernwoorden in zijn theologisch denken zijn: ruimte, genade (maar dat is wel groot woord), beloofd land en onderweg zijn (1.56).

Een uitvaart wordt als een diaconale taak gezien, ook als mensen geen lid van de kerk zijn (1.37). Toch roept het een spanningsveld op als niet gemeenteleden een beroep op de pastor doen. Er wordt een afweging gemaakt om de uitvaart wel of niet te doen. De tijdsdruk is daarbij een factor. Maar meestal doet hij het wel omdat 'je als kerk ook een zekere diaconale taak hebt. Het is ook altijd een kans' (1.37). Nazorg hoort bij elke uitvaart bij en het doel daarvan is betrokkenheid tonen en de hoop, dat de ander betrokken blijft bij de gemeenschap (1.64).

Welke grenzen worden ervaren bij een uitvaart, en wat is het spanningsveld in een uitvaart?

Een grens van de pastor is als het niet kerkelijk of te christelijk mag zijn, want daar kan hij niks betekenen. 'Dan houdt de dienst van de kerk op' (1.11).

Er wordt meer een spanningsveld ervaren dan dat er tegen grenzen aangelopen wordt 'over het algemeen valt buitenkerkelijkheid mee in deze contreien er is wel een besef van kerk' (1.16).

Naast tijdsdruk en het maatwerk van een uitvaart ervaart deze pastor een spanningsveld in de grote verandering van religieuze kaders (1.5). Deze verandering wordt ervaren doordat

nabestaanden niets met ‘kerkversjes’ kunnen en geen Bijbelverhalen meer kennen (1.33, 1.41). Soms hebben mensen een zwaar of een negatief beeld van de kerk (1.38- 39). Ook de verschillende standpunten binnen een familie wordt als een spanningsveld ervaren (1.16). Tijdsdruk als spanningsveld is al eerder genoemd maar ik noem het nu in combinatie met het maatwerk die een uitvaart tegenwoordig van een pastor vraagt. Deze pastor vindt dat het persoonlijke soms doorslaat en verwacht dat mensen straks geen predikant meer nodig hebben en omdat dat dat persoonlijke zo ver door slaat dat men gaat zeggen ‘daar hebben we eigenlijk ook geen ds. meer voor nodig dat kunnen we zelf wel’ (1.69)

3.2.2 Conclusie

Deze pastor heeft een duidelijke rol identificatie, hij is de dominee en vertegenwoordigt de kerkelijke traditie. Aan de ene kant wil hij de nabestaanden tegemoet komen in hun wensen rondom de uitvaart, ook al heeft hij zelf een uitgesproken mening over seculiere muziek. Naar eigen zeggen is de preek niet te ingewikkeld en voor iedereen te begrijpen. Zijn hermeneutische vertaalslag bestaat erin, dat hij dicht bij het verhaal en het leven van de overledene blijft. Het spanningsveld in dit interview zit voor mij in het gegeven dat hij een godsbeeld schetst waarin veel ruimte zit voor een ander en aan de andere kant dit soms ook wil nuanceren. Dan gaat het vooral om een ‘zwaar’ godsbeeld. Een ander spanningsveld is dat aan de ene kant een uitvaart als een diaconale kans gezien wordt, ook als iemand niet kerkelijk betrokken is, en aan de andere kant zegt hij niets te kunnen betekenen als het niet kerkelijk of niet te christelijk mag zijn. Kerkelijk is voor hem dat er in ieder geval uit de Bijbel gelezen en een gebed uitgesproken wordt en dat de relatie van de overledene met God ter sprake komt. Dat roept bij mij de vraag op wat is dan de diaconale kans? Is dat een gelegenheid om het evangelie te verkondigen of door je houding en bewogenheid naar de ander toe iets van de liefde van God laten zien? Volgens Berkhof kan men woord en daad niet scheiden. Het getuigenis zonder de diakonia blijft leeg, zoals de diakonia zonder het getuigenis stom blijft.¹³⁷

¹³⁷ H. Berkhof, *a.w.*, 365.

3.3 Interview 2

Deze respondent is een vrouw van 51 jaar. Zij is kerkelijk werker in het ouderenpastoraat in een wijkgemeente van een stad. Bij haar wijk hoort ook een verzorgingshuis. De pastor vond het lastig om de theologische ligging van deze wijkgemeente te benoemen. Ze is in deze gemeente werkzaam sinds november 2011. Dit is haar tweede gemeente. Het valt haar op dat bij kerkdiensten en gemeenteavonden het meest ouderen zijn die komen, dat zijn de trouwe leden. De middengroep is minder aanwezig en de jongeren ziet ze haast niet in de diensten. Daarom zijn er speciale diensten voor jongeren. De pastor heeft de GPW opleiding aan de NHL te Leeuwarden gevolgd.

3.3.1 Analyse

Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is?

Haar eigenheid bestaat uit een eigen doorleefd geloof, wat als een rijkdom wordt ervaren en een ander ook gegund wordt (2.28). In navolging van Jezus wil zij dienstbaar zijn aan de ander (2.46). De ander staat centraal, die moet weer verder kunnen met zijn of haar leven. Als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is bij een deel van de nabestaanden dan heeft de pastor een bemiddelende rol en probeert zij in overeenstemming met de nabestaanden de harmonie te zoeken. In de overdenking worden de nabestaanden een spiegel voorhouden, wat hebben zij gedaan hebben met alles wat de overledene meegemaakt heeft in het leven. Op die manier wil zij ze aan het denken zetten (2.49)

Het doel met nazorg is dienstverlenend en beschikbaar zijn, er wordt navraag gedaan hoe de nabestaanden alles ervaren hebben en of er nog zaken zijn blijven hangen waar zij over door willen praten (2.50)

Wie zijn voor de pastor de dragers van een uitvaart?

Bij een uitvaart staan bij deze pastor de nabestaanden centraal, zij zijn de dragers van de uitvaart. De wensen van de nabestaanden worden gerespecteerd, maar ook de wensen van de overledene (2.21, 2.22, 2.13). De familie krijgt veel ruimte voor eigen inbreng en zij worden ingeschakeld bij de uitvaartdienst door te lezen uit de Bijbel en het voordragen van een gedicht en het aansteken van de Paaskaars of een gedachteniskaars. Met deze

gedachteniskaars zijn al eerder overledene dierbaren symbolisch aanwezig (2.26). Het *In Memoriam* noemt de pastor ‘een gesproken portret’ omdat door de woorden, die bij voorkeur door de nabestaanden uitgesproken worden, het levensverhaal van de overledene uitgetekend wordt (2.33). De muziek keuze wordt in samenspraak met de nabestaanden bepaald waarbij ook de wens van de overledene wordt gerespecteerd.

Wat is de rol van de pastor bij een uitvaart buiten de kerkelijke traditie?

Deze pastor heeft één uitvaart gedaan waarbij de kerkelijke traditie geen rol speelde. Hoewel de overledene belijdend lid van de gemeente was, mocht zij de Godsnaam niet noemen. Het niet noemen van de Godsnaam is een grens voor de pastor, maar in dit geval heeft zij vanuit het ontstane pastoraal contact toch de uitvaart gedaan. De reden die zij hiervoor gaf was dat zij dienstbaar aan de overledene wilde zijn (2.43). Hoewel het haar verdrietig stemde, omdat ze haar visie dat het met de dood niet afgelopen is kon delen, werd de visie van de overledene wel gerespecteerd (2.13). De pastor heeft met andere woorden en een roos als symbool toch ‘iets’ mee willen geven (2.14). Vanuit de naastenliefde heeft ze deze uitvaart toch gedaan (2.15).

Alle andere uitvaarten staan min of meer in een kerkelijke traditie. Als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is bij een deel van de nabestaanden dan zoekt de pastor een bemiddelende rol en probeert zij in overeenstemming met de nabestaanden de harmonie te zoeken, zodat iedereen erachter kan staan. Zij voelt zich in haar rol als kerkelijk werker meestal geaccepteerd door nabestaanden ook als die niet in een kerkelijke traditie staan (2.40).

Hoe verhoudt de presentie van de pastor zich met haar theologie?

De theologische visie van de pastor is dat de overledene geborgen is in Gods Hand. Zij omschrijft dit als ‘de ziel die weer terug gaat naar God. Sterven is het nieuwe begin over de dood heen, de dood is een overgang’ (2.27). Zij gelooft dat het met de dood niet definitief afgelopen is.

Ze staat in haar werk vanuit een doorleefd persoonlijk geloof en voelt zich afhankelijk van God (2.42). Zij omschrijft God als de Bron van ons bestaan, en als een Levenskracht en Reisgenoot. ‘Een God die erbij is, je staat er nooit alleen voor. God is als een Schild en hij geeft bescherming (2.38). In de navolging van Jezus wil zij dienstbaar zijn aan de ander (2.46). De ander staat centraal, die moet weer verder kunnen met zijn of haar leven.

Het geloofsleven moet volgens haar blijken uit de levenshouding, door er te zijn voor de mensen (2.10). Een bron voor haar theologie zijn de werken van Levinas (2.44). Deze pastor

voelt zich verbonden met God, dit werkt voor haar als drijfveer en motivatie om zich ook verbonden te weten met de medemens. Zij heeft aandacht voor mensen: ‘ik, als pastor ben met jou begaan (2.39). We samen op weg naar het Koninkrijk van God’ (2.47).

God wordt in een uitvaartdienst present gesteld in en door de Schriftlezing. De Bijbel wordt gezien als Woord van God (2.37). Haar voorkeur gaat uit naar de NBG vertaling ’51 omdat die omdat die het meest vertrouwd zou zijn bij de nabestaanden (2.24).

Daarnaast probeert zij haar eigen godsbeeld mee te geven aan de nabestaanden (2.38). Haar doel met een uitvaart is om de nabestaanden te bemoedigen en hoop en troost aan te reiken (2.27).

Welke grenzen worden ervaren bij een uitvaart, en wat is het spanningsveld in een uitvaart?

Een grens voor de pastor is dat voor haar de Godsnaam moet klinken, zij noemt dit zelfs essentieel. Als de Godsnaam niet mag klinken dan zal zij door verwijzen naar het Humanistisch Verbond (2.9). Het is opmerkelijk dat vanuit een intensief pastoraal contact zij wel over deze grens heen kon stappen. En een andere grens is dat, wat er gebeurt in een uitvaart, zij er zelf achter moet kunnen staan. Dit betreft ook teksten en muziek. (2.43)

Als er in de voorbereiding van de uitvaart zich zaken aandienen waarmee zij zich niet kan verenigen dan geeft zij haar grenzen aan. ‘Door voorzichtig en heel zorgvuldig die woorden kiezen om duidelijk te maken dat ik denk dat het anders moet. Maar altijd in overleg’ (2.23). De pastor merkt niet zo veel van het spanningsveld van vervreemding van de kerkelijke traditie bij de nabestaanden. ‘In de regel kan de familie wel een tekst aandragen’ (2.6). Ook voelt zij zich, bij verschil van geloofsbeleving van de nabestaanden, zich wel geaccepteerd als kerkelijke vertegenwoordiger (2.40).

3.3.2 Conclusie

De rol van deze pastor is voornamelijk dienstverlenend. Als mensen vanuit een kerkelijke gemeenschap een beroep op haar doen, zegt ze daar niet gauw ‘nee’ tegen.

Het eigen geloof is belangrijk en essentieel voor deze pastor, dat wil ze graag aan anderen doorgeven. Wat ze uitdraagt, daar staat ze ook achter.

In haar dienstbaarheid naar de ander toe kan ze over haar eigen grens heen stappen. Bij een belijdend lid die geen binding met de kerk had, heeft ze toch de uitvaart gedaan terwijl de

Godsnaam niet genoemd mocht worden. Dat was in dit ene geval, wat haar betreft, grensoverschrijdend. Alles in en rondom de uitvaart gaat in overleg met de nabestaanden. Als die niet achter de geloofsbelijdenis kunnen staan dan wordt deze niet voorgelezen. ‘Respect’ voor de visie van anderen staat bij haar hoog in het vaandel, maar ze heeft wel haar grenzen. In overleg met de familie probeert ze tot een compromis te komen.

Haar voorkeur voor de Bijbelvertaling van ’51 heeft waarschijnlijk te maken dat zij als ouderenpastor veelal met oude mensen te maken heeft die kinderen hebben die in de leeftijd zijn van om en nabij de zestig. Het taalgebruik van deze vertaling zou tot herkenning kunnen leiden, maar bij onbekendheid van de Bijbel of de kerkelijke traditie kan het ook vervreemding oproepen. De woorden en de gebruiken van onze voorouders passen niet meer.¹³⁸

In de dienst zelf schuwt ze de confrontatie met de nabestaanden niet, dat gebeurt door hen een spiegel voor te houden door hen te laten zien hoe zij met de overledenen omgegaan zijn en doet een ethisch appel op haar hoorders; een oproep tot bezinning over hoe zij in het leven staan en of dat ook op een andere manier moet. Dat stempelt ook haar theologische visie; het geloof moet blijken uit de levenshouding. Ik vraag me af of de kans niet bestaat dat mensen het gevoel krijgen dat ze de ‘les gelezen’ wordt. Kinderen hebben immers ook niet allemaal dezelfde ervaringen met hun ouder. En weet je als pastor wel voldoende om daar een oordeel over te geven?

¹³⁸ A. Mak, *a.w.*, 18: ‘De taal van de kerk is onverstaanbaar, de mensen zijn onverschillig en het oude beeld van God is onvoorstelbaar geworden.’ (citaat van Okke Jager)

3.4 Interview 3

Respondent 3 is een predikant met bijzondere werkzaamheden. Hij is Geestelijk Verzorger in het ziekenhuis en tevens in het aanliggende verpleeghuis en de palliatieve afdeling. Er is een terughoudend beleid in het ziekenhuis wat uitvaarten aangaat, men probeert zoveel mogelijk dat mensen een beroep doen op de kerk waar ze thuis horen.

Hiervoor is hij gemeentepredikant geweest in vier gemeentes. Dit waren allemaal pioniersfuncties in een setting van oecumene, opbouw en samenwerking; daar waar nog geen kerk was, een kerk beginnen.

Hij is 51 jaar en heeft gestudeerd aan de Rijks Universiteit te Groningen.

3.4.1 Analyse

Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is?

Deze pastor heeft altijd aan de rand van de kerk gewerkt en vindt dat juist leuk en interessant. Hij vindt dat hij een talent voor missionair werken heeft (3.10).

In het ziekenhuis is hij er voor iedereen ongeacht de kerkelijke achtergrond (3.16). Zijn missie is dat hij er voor de ander wil zijn. Als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is, is het bij een uitvaart soms zoeken naar een vorm. In ieder geval wordt er een Bijbelse reflectie gezocht bij het levensverhaal en de persoon die iemand was, met aandacht voor de kern van de persoon (3.34). Zijn rol is die van een hermeneut, hij probeert om de identiteit en de waarde van waaruit iemand geleefd heeft te spiegelen aan de wereld en of aan de Bijbel (3.42). Zijn doel met nazorg is om de nabestaanden de gelegenheid te geven er nog een keer op terug te komen en de kans te geven om even na te praten en een stukje feedback ook voor zichzelf te ontvangen (3.49).

Wie zijn voor de pastor de dragers van een uitvaart?

De overledene staat centraal, maar ten dienste van de nabestaanden wat zij voor hen heeft betekent, of soms voor de hele dorpsgemeenschap (3.39-40). De visie van de pastor op een uitvaart is dat naast het geloof ook de zin en de betekenis van het leven van de overledene voor de nabestaanden voren moet komen (3.21-22). Het gaat om de persoon en wat die betekend heeft, het levensverhaal krijgt een belangrijke plaats in het geheel.

Welke rol heeft de pastor bij een uitvaart buiten de kerkelijke traditie?

Hij staat in zijn rol als ‘de predikant’. Ook als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is wordt er bij een uitvaart een Bijbelse reflectie op het levensverhaal gegeven (3.13, 3.22). De pastor ziet zichzelf als een spilfiguur, als iemand die alles op een rijtje zet en de nabestaanden het vertrouwen geeft dat het goed komt op die dag en allerlei gevoelens in goede banen leidt. Als metafoor geeft hij daar de volgende woorden aan: regisseur, voorganger, pastor en ondersteuner (3.24, 3.34-35).

Iedere uitvaart is maatwerk, daarom vindt hij het ‘kameleon’ zijn juist een grote kwaliteit (3.12, 3.16). De keuzes die worden gemaakt worden gebaseerd op de eventuele kerkelijke traditie van de overledene, wat past bij die persoon en bij de liturgische kalender (3.23).

Buiten de kerkelijke traditie leidt hij soms een uitvaart niet als een dominee, maar als iemand met een stukje bezinning (3.17). Hij heeft altijd al rekening gehouden met kinderen en kleinkinderen maar noemt speciaal aandacht voor broers en zussen (3.43).

‘Je zit in de rol die je wilt zijn, mijn rol en mijn persoon liggen niet ver uitelkaar’(3.42).
Daarmee zijn de rollen ‘ambt- persoon- beroep’ met elkaar verweven.

Hoe verhoudt de presentie van de pastor zich met zijn theologie?

Deze pastor ziet God als Schepper, als de glimlachende Vader, ‘mijn basis en mijn grond, de Eeuwige, die verder gaat dan mijn onvermogen, de Trooster en de Barmhartige. Niet het zwarte gat of de grote leegte, en al helemaal niet de strenge Rechter’ (3.44). Gods wegen zijn ondoorgrondelijk (3.20).

De Bijbel wordt gezien als een geloofsboek van onze traditie en het begin van de kerk (3.36). Hij heeft niet één Bijbelse opvatting maar ziet de Bijbel als een waaier met allerlei aspecten, ‘de Bijbel is net zo breed als het leven’(3.36). Bonhoeffer, Schillebeeckx, Armstrong en Drewermann zijn bronnen die zijn theologie geïnspireerd hebben. ‘De psychoanalyse en de diepte psychologie kan een sleutel zijn om Bijbel en Evangelie te begrijpen, maar ook dat je het maatschappelijke en het onrecht in de wereld, en hoe je daar mee stoeit, probeert te verbinden. Ik heb ook veel aan bevrijdingstheologie gedaan.’(3.45)

De pastor past zich aan bij de diverse Godsbeelden of Jezusbeeld die mensen hebben en hoe zij in het geloof staan (3.38). Hij wil er zijn voor iedereen en probeert met iedereen rekening te houden (3.31). ‘Ik wil ook gewoon een woordje spreken, maar dan op het niveau van zingeving en verdieping iets zeggen. Altijd iets van de zin en betekenisgeving in een menselijk, Bijbels of spiritueel betekenis en zingeving-perspectief te zetten’ (3.14, 3.42). Kernwoorden van zijn theologisch denken zijn: genade, verwondering en verbeelding (3.47).

De manier waarop God ter sprake komt hangt af van de mensen en hoe die daar in staan. Hij gebruikt woorden als ‘ God die onze tranen ziet en ons opneemt in Zijn liefde als vertrouwende oergrond waarin je teruggaat. Het leven houdt hier een keer op en Ik blijf erbij’ (3.37).

Seculiere muziek vormt geen probleem in een uitvaartdienst ‘sommige liederen zijn prachtige liederen die kunnen minstens tippen aan de psalmen’ (3.33).

Welke grens ervaart de pastor bij een uitvaart, en wat is het spanningsveld in een uitvaart?

Zoals uit zijn presentie blijkt wil deze pastor met iedereen wil rekening houden maar zijn grens is dat hij ‘iets’ uit de Bijbel wil lezen en ‘iets’ vanuit de Bijbel kunnen zeggen en ‘iets’ kunnen bidden (3.13). Niet zozeer een grens maar wel een dilemma met de beroepscode was het verzoek om iemand uit de vorige gemeente te begraven (3.29). Hij was daar vrij strikt in en had achteraf spijt dat hij die begrafenis niet gedaan had.

Uit het interview komen meer spanningsvelden naar voren dan grenzen. Deze werden omschreven als: het verschillende geloofsniveau van de nabestaanden, van traditioneel tot niet betrokken tot Baptisten- en Pinkstergemeente. Maar minstens zo erg vindt hij dat het niet om kerk of geloof gaat maar om karakterologische verschillen tussen broers en zussen en conflicten in familie.

‘Het hoort bij onze professionaliteit om daar op een goede manier mee om te gaan’(3.25-26).

3.4.2 Conclusie

Deze pastor werkt altijd op de rand van kerk en geloof. Hij wil er zijn voor alle mensen in het ziekenhuis en ziet zichzelf als een ambassadeur van het ziekenhuis. Het kameleon zijn is voor hem geen gevaar maar juist een goede eigenschap. Omdat hij er voor iedereen moet zijn en niet vastzit aan één kerkelijke traditie, of een kerkenraad of een gemeente die hem in een bepaald kader houdt heeft hij veel ruimte om een eigen invulling aan een uitvaart te geven of verregaand tegemoet te kunnen en willen komen aan de wensen van de overledene en de nabestaanden. Daarmee heeft hij een inductieve benadering. De overledene is de drager van de uitvaart, met als doel dat de nabestaanden op goede manier afscheid kunnen nemen. Een uitvaart is maatwerk en richt zich op de wensen en het leven van de overledene. Seculiere muziek krijgt ruimschoots een plek in de dienst en diverse van deze liederen kunnen volgens

deze pastor minstens tippen aan de psalmen. Omdat hij de focus kan leggen op zingeving kan hij met seculiere muziek een verdieping aan brengen.

Omdat het beleid van het ziekenhuis is dat mensen bij een uitvaart zoveel mogelijk een beroep doen op hun eigen kerkelijke gemeente zijn de uitvaarten die deze pastor doet meestal op de rand van kerk en geloof en soms buiten de kerkelijke traditie. Zijn houding om zich aan te kunnen passen is hem hierbij behulpzaam. Toch wordt het geen 'kleurloos' geheel. Zijn beroep, ambt en persoon zijn met elkaar verweven.

Als grens wordt aangegeven dat er in ieder geval iets uit de Bijbel gelezen en uitgelegd wordt, en er een gebed wordt uitgesproken. Verder zijn er weinig grenzen. Als spanningsveld wordt ook het verschil in geloofsbeleving van de nabestaanden ervaren en conflicten in de familie. Als nuancering kreeg ik mee dat het niet altijd de kinderen of kleinkinderen zijn die niet meer in de kerkelijke traditie staan, maar dat het soms ook juist omgekeerd kan zijn.

Hij heeft één ervaring met 'rent a priest' opgedaan bij een uitvaart van een collega uit het ziekenhuis. Hij zag het als een confrontatie met de zakelijke wereld. 'Zij bieden een product aan, daar wordt voor betaald en verder hoeven mensen er niets meer mee. Het wordt verder goed geregeld en dan is het klaar. Ze zitten niet te wachten op een band of een binding met een kerk'.

Deze pastor is de enige respondent die 'rent a priest' van dichtbij mee gemaakt heeft. Deze ene ervaring kan niet doorslaggevend zijn voor alle rituele of seculiere begeleiders. Mensen die geen binding met een kerk willen zullen niet gauw de kerk of een pastor benaderen voor een uitvaart, maar zou het ook te maken kunnen hebben dat mensen een vertekend beeld van de kerk hebben? Respondent 1 gaf in zijn interview aan dat mensen achteraf zich tegen hem zeiden 'nou het is toch mooi dat dit zo kan, dat dit er is' (1.38).

Zou dit gegeven een stimulans voor pastores kunnen zijn om vanuit een relatie de kerk en waar zij voor staat zichtbaar kunnen maken? Door dienstbaar te zijn en een uitvaart als een diaconale taak kunnen zien zonder dat zij de verwachting hebben dat er een binding tot stand zal komen? Maar wel vanuit de verwachting dat daarmee ook het beeld wat mensen zouden kunnen hebben van kerk, bij kunnen stellen.

3.5 Interview 4

Respondent 4 is een mannelijke kerkelijk werker van 59 jaar. Dit is zijn tweede gemeente, beide gemeentes zijn dorpsgemeenschappen. Hij is ook nog werkzaam als godsdienstdocent op een middelbare school. Hij heeft de GPW opleiding gehad aan de NHL te Leeuwarden. De theologische ligging van zijn huidige gemeente is pluriform, van vrijzinnig, hervormd tot gereformeerd.

3.5.1 Analyse

Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is?

De eigenheid van deze pastor is dat hij dicht bij de mensen wil blijven en hen alle ruimte geven voor een eigen inbreng (4.15). Als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is probeert hij een hermeneutische vertaalslag te maken (4.16). De Bijbel is voor hem een boek vol verhalen van mensen (4.34). Nico ter Linde is een hiervoor een inspiratiebron (4.39). Vandaaruit probeert hij troostwoorden mee te geven (4.20). Zijn doel met een uitvaart is de goede woorden vinden, om de familie te troosten. Zij moeten er een goed gevoel erbij hebben (4.24). De kerk heeft volgens hem een meerwaarde, als een maatschappelijke functie (4.10). Nazorg wordt verleend ongeacht of iemand bij en kerkelijke gemeente betrokken is of niet, het doel van nazorg is niet om te evangeliseren maar hij wil wel doorgeven dat geloof kan helpen in moeilijke tijden (4.31).

Wie zijn voor de pastor de dragers van een uitvaart?

De overledene staat bij deze pastor bij een uitvaart centraal. De wens van overledene wordt altijd gerespecteerd (4.6-7). De nabestaanden bepalen de rituelen (4.43).

Welke rol heeft de pastor bij een uitvaart buiten de kerkelijke traditie?

Hij staat in zijn rol als kerkelijk werker, maar ook een mens met een eigen verleden en eigen Godsbeelden (4.36). Deze pastor heeft er niet zo veel moeite met ontkerkelijking. Hij geeft alle ruimte om een uitvaart persoonlijk in te vullen. hij past zich aan bij de nabestaanden. Daarmee wil hij ook wel een kameleon zijn, maar wil ook een eigen zegje kunnen doen (4.15-16).

Bij de voorbereiding van de uitvaartdienst worden de keuzes gebaseerd in samenwerking met de nabestaanden. De dienst wordt in samenwerking met familie opgesteld. Hij reikt daarbij Bijbels en liedboeken aan, zodat mensen daar een eigen keus uit kunnen maken (4.23). Als de familie geen tekst of liederen aan kan dragen dan doet dit de pastor dit. Er wordt altijd de consensus gezocht. Iedereen moet er achter kunnen staan (4.18). Deze pastor is zelf geen liefhebber van Opwekkingsliederen maar laat zijn eigen voorkeur niet blijken als de nabestaanden deze liederen willen zingen of laten horen in de uitvaartdienst (4.27). Rituelen en seculiere muziek zijn geen punt voor deze pastor en laat de keuze bij de familie (4.25). Het maakt voor de pastor niet uit welke locatie er gekozen wordt voor de uitvaartdienst (4.28). In de dienst zelf vindt hij het belangrijk om woorden als ‘barmhartigheid’ en ‘genade’ te verduidelijken. Zijn doel met een uitvaart is troost bieden (4.36).

Hoe verhoudt de presentie van de pastor zich met zijn theologie?

Deze pastor is streng Gereformeerd opgegroeid, maar heeft zich eraan ontworsteld (4.2). In denken over geloof, Bijbel en God is veel gewijzigd (4.38). Geloven is voor hem vooral doen. Het godsbeeld wat hij nu uitdraagt is een God die er bij is, die met je mee gaat in het leven en die nooit los laat wat Zijn hand begon. Wiens liefde groter is dan een mens kan beseffen (‘zo ver het oosten van het westen is’ 4.33). Een God die je eruit probeert te trekken en Jezus die Zich laat betrekken bij alle ellende van het leven (4.17). Jezus heeft het laatste woord, Hij is opgestaan en de dood is overwonnen. Niets kan ons scheiden van de liefde van God. Hij gaat met je mee in al je verdriet (4.42).

De pastor wil niet alleen dienstbaar in de eigen gemeente zijn, ook voor degene die een beroep op hem doen. Hij wil iedere uitvaart wel verzorgen, maar wil wel over God kunnen praten (4.11- 12). Aan de andere kant zegt dat hij, dat hij zijn eigen geloof niet wil opdringen (4.17). Niet wil evangeliseren, maar wel zijn eigen geloofsbeleving en ervaring door wil geven zonder dwang uit te oefenen. Zijn beleving die hij door wil geven is: ‘dat geloof rust en vrede geeft en helpt in moeilijke tijden’ (4.31-32).

In de uitvaartdienst probeert hij rekening te houden met mensen die niet met het geloof zijn opgevoed door zijn woordkeus aanpassen. De Bijbel komt ter sprake hoe mensen God ervaren hebben (4.34). Als ritueel spreekt de pastor een zegen uit over het stoffelijk overschot bij het graf. De pastor biedt dit ritueel aan en vindt het zelf waardevol (4.46).

Welke grenzen ervaart de pastor bij een uitvaart, en wat is het spanningsveld bij een uitvaart?

Bij de bovenstaande vraag is al naar voren gekomen dat God ter sprake moet komen bij een uitvaart. Hij heeft een keer een uitvaart geweigerd omdat er niet God gesproken mocht worden (4.11). Ook komt de Bijbel altijd ter sprake; door een Bijbelverhaal (4.32).

De pluriforme samenstelling in gemeente wordt als een spanningsveld ervaren (4.3).

De pastor constateert dat de vanzelfsprekendheid waarmee mensen vroeger naar de kerk gingen voorbij is, maar zij hebben wel zingevingsvragen waar de kerk voor hen geen antwoord heeft, zoals zij dat graag willen.(4.8). Bij een uitvaart heeft de pastor het gevoel dat hij zijn woorden moet wegen, het is een worsteling voor hem om de goede woordkeus te maken (4.20). Het gaat dan om de vertaling van woorden als ‘genade’ en ‘barmhartigheid’. “De *tale Kanaäns* wordt niet meer begrepen” (4.39). Ook het omgaan met lijden vindt hij moeilijk om te verwoorden. Hij worstelt met de wonderverhalen in de Bijbel en de werkelijkheid van het leven (4.40). ‘De Bijbel geloven van kافت tot kافت, dat is moeilijk’(4.35).

3.5.2 Conclusie

De kerk heeft volgens de pastor een meerwaarde in de vorm van een maatschappelijke functie. Maar dat wil nog niet zeggen dat het ‘u vraagt en wij draaien’ wordt. De vraag is, heeft de kerk een maatschappelijke, in de zin van een humane sociale functie, of kan men beter van een diaconale insteek spreken? (zie ook de conclusie bij respondent 1). Deze vragen raken aan de discussie of de kerk er voor de eigen leden is, of juist naar buiten toe gericht moet zijn. Een pastor, die namens de kerk een uitvaart als maatschappelijke functie aanbiedt, heeft wel zijn grenzen. Een grens is, zoals ook de andere respondenten vermelden, iets over God kunnen zeggen en een verhaal uit de Bijbel mogen gebruiken. Deze pastor gaf aan dat mensen op zoek zijn naar zingeving, maar dit niet bij de kerk vinden (of zoeken). Dat kan te maken hebben met een negatief imago of men heeft geen idee wat een pastor kan bieden. Het zal in een dorp eenvoudiger zijn om als pastor zichtbaar te zijn dan in een grote of middelgrote stad. Daarmee zou de kerk beschikbaar kunnen zijn om voor mensen de uitvaart te kunnen verzorgen.

Deze pastor zegt zijn orthodoxe wortels ontworsteld te zijn, toch maakt hij regelmatig een vergelijking met het orthodoxe gereformeerde geloof, vooral om aan te tonen hoe hij het niet wil doen. Hij heeft een omslag gemaakt van kerygmatisch naar inductief.

Zijn doel met een uitvaart is gericht op de familie, zij moeten getroost worden en moeten er een goed gevoel bij hebben. In zijn aansluiting met de familie heeft hij een inductieve benadering. In zijn beschrijving van zijn godsbeeld en zijn theologie put hij uit Romeinen 8. Het spanningsveld omvat twee terreinen, n.l. op het persoonlijke vlak in de weerbarstigheid van het leven en hoe dit te rijmen is met de verhalen uit de Bijbel. Het tweede vlak omvat het werkveld, de omgang met vrijzinnigheid en de ruzies in de families van de nabestaanden. Als er onenigheid in de familie is wat betreft liederen, dan wordt de consensus gezocht, iedereen moet er achter kunnen staan. Dit is ook zo met lezen van de Geloofsbelijdenis of het samen bidden van het Onze Vader, alle directe nabestaanden moeten erachter kunnen staan.

3.6 Interview 5

Deze respondent is een predikant 51 jaar. Hij heeft gestudeerd aan de Theologische Universiteit van Kampen. Dit is zijn derde gemeente. De theologische ligging van deze gemeente is confessioneel, rechts van het midden, evangelisch en Christocentrisch. De bevolkingsgroep is een open dorpsgemeenschap in een landelijke omgeving met een boerenbevolking maar ook veel mensen die hun werk hebben in een stad. Alle leeftijdsgroepen zijn redelijk vertegenwoordigd in de kerkelijke dorpsgemeente.

3.6.1 Analyse

Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet vanzelfsprekend is?

Deze pastor ziet zichzelf als een vertegenwoordiger van de kerk en hij wil dienstbaar zijn als mensen een beroep op de kerk doen (5.35). De opdracht van de kerk en een pastor is volgens hem ‘mensen te bedienen’ (5.32). Zijn doel met een uitvaart is dat de familie getroost de kerk moet kunnen verlaten. Troost en God ter sprake brengen vloeien daarbij in elkaar over (5.28). Als de kerkelijke traditie voor nabestaanden niet vanzelfsprekend is, ziet hij een uitvaart een uitgelezen kans om missionair en dienend bezig te zijn (5.33). Hij merkt bij zichzelf dat hij steeds toegankelijker en opener wordt voor situaties waar de kerkelijke traditie niet meer vanzelfsprekend is (5.8). Het doel van nazorg is meeleven en dienen. Mochten mensen wel ontvankelijk worden voor de kerk dan kan hij op die manier een wegwijz zijn (5.50).

Wie zijn voor de pastor de dragers van een uitvaart?

Als men een beroep op de kerk doet dan is de kerk de drager van een uitvaartdienst, maar de familie bepaalt uiteindelijk hoe zo’n dienst eruit ziet, maar de kerk moet zichzelf ook trouw blijven (5.18). ‘De kerk is van Jezus Christus, dus waar de kerk voor staat moet zichtbaar en hoorbaar worden op de een of andere manier. De kerk mag niet tussen de mensen en God in gaan staan. Als de mensen iets verlangen van God, dan is de kerk daar de drager van. Dat is de kerk. De kerk is middelaar tussen mens en God om op dat moment dat contact te leggen’ (5.19).

Wat is zijn rol bij een uitvaart buiten de kerkelijke traditie?

De pastor staat er wel open voor om ook buiten de kerkelijke traditie om een uitvaart te begeleiden, maar doet de dienst dan op persoonlijke titel en spreker en niet als predikant (5.15). Er wordt besproken wat er verwacht wordt, wat er over overledene verteld wordt en de pastor wil daarbij trouw blijven aan overledene, die moet herkend kunnen worden. De pastor zegt er wel bij dat het aangevuld wordt met een stukje bijbeluitleg van wat er uit de Bijbel gelezen wordt, en dat ook de vraag over dood en hemel, toekomst, lijden ook aan de orde zullen komen in de dienst. Hij wil graag het Evangelie verkondigen d.m.v. een overdenking en heeft het verlangen dat mensen het Evangelie in hun hart ontvangen (5.12, 5.31).

‘Pastores zijn de kleine herders die over de mensen mogen waken. Maar als leraar heb je ook iets te vertellen. Je verwoordt datgene wat in mensen zit wat ze zelf moeilijk kunnen verwoorden’ (5.41).

Of men nu wel of niet vertrouwd is met de kerkelijke traditie er is geen verschil in de voorbereiding met de familie (5.24). Hij biedt niets uit zichzelf aan als het om rituelen gaat de nabestaanden moeten hier zelf mee komen (5.39). Er werd wel toegestaan dat voor de dienst muziek van Meatloaf gedraaid werd (5.11).

Bij nazorg wil hij geen onderscheid maken tussen kerkelijk en niet kerkelijke mensen (5.50).

Hoe verhoudt de presentie van de pastor zich met zijn theologie?

Zijn theologische visie is dat de dood is overwonnen door Jezus Christus (5.12). ‘De dood trekt een streep, buiten de lijnen van ons leven is er nog een leven. Wij kunnen als mensen niks meer als de dood ons treft, en daar hebben wij God voor nodig. Het heden wordt overwonnen door de toekomst, we hoeven niet in het verleden te blijven hangen maar mogen ook richting de toekomst kijken’ (5.42-44).

Zijn godsbeeld is dat we allemaal voor God mogen staan en dat we allemaal Zijn genade nodig hebben. ‘Niemand is voor God een tien waard, maar we hebben een tien nodig om in de hemel te komen. We staan er allemaal even slecht en goed voor bij God en zijn allemaal afhankelijk van Zijn genade’ (5.29). In de Bijbel komt God aan het woord, Hij wijst de weg door de werking van de Geest (5.43).

Inspiratiebronnen voor zijn theologie zijn: ‘Pasen, Jezus Christus, spiritualiteit en mystiek’. Daarmee bedoelt hij Roomse mystici en diverse kloosterordes, in het licht van kaarsen en de Paaskaars zoekt hij naar lichtpuntjes (5.45). Kernwoorden van zijn theologie zijn: ‘uit het geopende graf stroomt het licht naar binnen en naar buiten’(5.46).

Deze pastor gaf aan dat hij steeds opener en toegankelijker wordt op de rand van de kerkelijke traditie, maar wil ook het evangelie verspreiden (5.8). ‘In de loop van de jaren ben ik meer opgeschoven naar de leefwereld van niet kerkelijk betrokken nabestaanden, en ik merk dat ik er steeds meer open voor sta’(5.13).

Vanuit zijn presentie heeft deze pastor twee vertrekpunten. De eerste vertrekpunt is vanuit de kerk en hij zegt hierover het volgende: ‘de kerk is van Jezus Christus en dat moet zichtbaar en hoorbaar worden. De kerk is middelaar tussen mens en God om dat contact te leggen op dat moment. Op grond van een verlangen mogen mensen bij Jezus komen’ (5.18-19). De pastor wil als kerk aanwezig zijn. ‘De kerk moet er voor alle mensen zijn’. Dit ziet hij als een missionaire opdracht en hij heeft daarbij een dubbel gevoel als daar ook geld voor gevraagd wordt (5.21-22). Zijn tweede vertrekpunt is dat hij een uitvaart ook op persoonlijke titel doet. Daarbij vindt hij het belangrijk dat naar de gemeente toe duidelijk gemaakt wordt wat voor soort uitvaartdienst het is, of de kerk er nog bij betrokken is, of dat het een familiebijeenkomst is. Dit wordt ook in overleg met de familie zo afgesproken (5.15-16). De pastor vindt het leerzaam voor zichzelf om te werken op de rand van kerk en geloof. Hij wil ook als mens dienstbaar zijn (5.36).

In een uitvaartdienst zal de pastor het goede en het minder mooie bij God brengen en vertrouwen op Gods liefde en genade. ‘Door de verkondiging van het evangelie hoop je dat er iets zal gebeuren, maar uiteindelijk zal God dat toch moeten doen’ (5.30, 5.32).

‘De Bijbel, vind ik moet open en er zal ook een gebed plaats vinden om contact te houden met God en de zegen die je aan het eind meegeeft’ (5.11). God komt tersprake in het gebed, door Gods Woord en door de zegen die je uitspreekt (5.44).

Seculiere muziek wordt toestaan in een uitvaartdienst maar de pastor ziet het liefst een evenwicht tussen wereldse en kerkelijke liederen (5.13).

Als metafoor voor zijn rol als pastor gebruikt hij woorden als, ‘herder, leraar en dienaar’ (5.41).

Welke grenzen ervaren pastores bij een uitvaart, en wat is het spanningsveld bij een uitvaart?

Een grens is het Evangelie van de verrezen Christus niet kunnen verkondigen (5.12).

De Bijbel moet open en hij wil een gebed en zegen uit kunnen spreken (5.33).

De pastor wil God ter sprake kunnen brengen.

Het gebeurt steeds meer dat er beroep op de kerk gedaan wordt en er een vraag van buiten- en randkerkelijken aan de dorpskerk/ pastor komt om een uitvaart te begeleiden. ‘Als kerk zitten

we niet meer in de luxe positie om situaties te ontlopen' (5.7-8). Het is niet vanzelfsprekend dat mensen een beroep op de kerk doen.

Als er meer rand- en buitenkerkelijke uitvaarten komen vergt dat wel wat van de kerk en de voorganger 'omdat je niet precies weet wat er van je verwacht wordt en het vergt veel meer voorbereiding en overleg' (5.9-10). Hij wil wel graag op persoonlijke titel vrij kunnen werken maar ervaart het als een spanningsveld om verantwoording af te leggen aan de kerkenraad en gemeente. Ook het dorp wat meeluistert via de radio (alle diensten zijn via de kabel te beluisteren) wordt bij een buitenkerkelijke traditie als een spanningsveld ervaren (5.52-53).

De pastor vindt dat het Evangelie voor iedereen gratis verkrijgbaar moet zijn maar vraagt zich daarbij af hoe je dat als kerk financieel allemaal in stand kunt houden (5.20).

Wat ook een spanningsveld is, is ruzie in de familie en als een deel van de familie geen belangstelling heeft om de uitvaartdienst mee voor te bereiden (5.26).

Een ander spanningsveld wat de pastor ook bezig houdt is dat een Ave Maria in PKN gevoeliger ligt dan seculiere muziek (5.37).

3.6.2 Conclusie

Deze predikant staat in een gemeente die als confessioneel, evangelisch, midden-orthodox en christocentrisch te typeren is. Zelf staat hij ook zo in het geloof, maar vanuit zijn verlangen naar dienstbaarheid en missionair zijn, loopt hij eerder tegen grenzen van de eigen kerkenraad en gemeenteleden aan dan dat hij moeite heeft om te werken op de grens van geloof en traditie.

Daarom voert deze pastor ook wel eens uitvaart uit op persoonlijke titel, waarbij hij zich niet als pastor maar als spreker presenteert. Zo maakt hij voor zichzelf een scheiding tussen een kerkelijke uitvaart en een uitvaart buiten de kerkelijke traditie. Zijn motivatie hierbij is dat hij voor de omstanders duidelijk wil maken wie de drager van de uitvaartdienst is. Hij ervaart het als een uitgelezen kans om missionair en dienend bezig te zijn.

Seculiere muziek wordt bij een uitvaart steeds meer gewoon gevonden, terwijl dit drieëntwintig jaar geleden voor hem nog een uitzondering was. Binnen de eigen geloofsgemeenschap komt seculiere muziek bij een uitvaart nauwelijks voor, maar de pastor staat er wel open voor. Hij concludeert bij zichzelf dat hij steeds meer opschuift. Hij ziet het

ook als leerzaam en verrijkend om op de grens van geloof en kerk mensen die woorden mee te geven waarmee zij verder kunnen na een overlijden.

Dat is een uitdaging maar ook een spanningsveld want hij kent de familie en overledene vaak niet persoonlijk zodat de pastor niet van te voren weet wat er precies van hem verwacht wordt. Een ander spanningsveld is niet zozeer de kerkelijke inhoud van de uitvaart maar de conflicten in de familie. Dat vergt soms extra gesprekken voor de pastor, maar ook ‘behoedzaam er tussen door proberen te laveren’.

Het Godsbeeld van de pastor en de manier waarop God ter sprake komt in een uitvaartdienst komt met elkaar overeen. Ambt, beroep en persoon zijn daarmee verweven. Hij heeft een deductieve, kerygmatische benadering en voelt zich geroepen om te getuigen en de traditie van de kerk te vertegenwoordigen.

Typerend is dan weer zijn visie dat de kerk niet tussen een mens en God in moet gaan staan. Dat geeft ruimte om nieuwe wegen in te slaan.

3.6.2 Samenvattende conclusie

Als we alle onderzoeksvragen nog eens nalopen dan kunnen we concluderen dat in noordoost Friesland veel uitvaarten binnen een kerkelijke traditie plaatsvinden. Als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is dan geven alle respondenten aan dat zij God ter sprake willen brengen en Bijbellezing en gebed voor hen zeer belangrijk zijn. Daarmee onderscheiden zij zich van rituele begeleiders. Pastores hebben een ‘adres’ waar zij zich tot richten. Bij een ritueel begeleider worden meer bedekte termen gebruikt. ‘Zo worden de gebeden als een gedicht uitgesproken of hooguit gericht tot de Eeuwige’.¹³⁹ Het heeft volgens mij ook te maken met het gezag wat aan dat ‘adres’ of aan de Bijbel toegekend wordt en wat de theologische visie op God en Jezus is. ‘De Bijbel ontleent zijn gezag aan een ontmoetingsgeschiedenis waarvan Christus het middelpunt is’.¹⁴⁰ Gebed en Bijbellezing worden tot een medium waarin God ter sprake wordt gebracht.

De theologische visie van een pastor is doorslaggevend voor zijn handelen bij een uitvaart. Een inductieve benadering geeft veel ruimte aan de nabestaanden, omdat het ‘mensgericht’ is.¹⁴¹ Een deductieve benadering is daarentegen meer op ‘God gericht’. In het pastoraat is het, in dit model, van belang dat het ‘Woord Gods’ klinkt, vooral de genadeboodschap van de

¹³⁹ A. Mak, *a.w.*, 82.

¹⁴⁰ H. Berkhof, *a.w.*, 279.

¹⁴¹ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 212: De rol van een pastor in de inductieve benadering kan gezien worden als die van een metgezel, een pastor die invoelend luisterend de beweging van de ander volgt.

rechtvaardiging van de zondaar. Het verhaal van God heeft principieel voorrang op het verhaal van de mens.¹⁴²

In het begin van dit hoofdstuk gaf ik aan dat ik verwachtte dat pastores met een deductieve benadering moeite zouden hebben met een inductieve diaconale insteek. Respondent 5 heeft een deductieve benadering maar ook een verlangen om dienstbaar te zijn buiten de kerkelijke traditie, dus wel diaconaal maar ook met een duidelijke behoefte om het evangelie te verkondigen. In zijn visie, dat de kerk niet tussen een mens en God in moet gaan staan past de rol van hermeneut. De rol van de pastor wordt daarmee die van tolk en gids en zal bijdragen tot het zelfverstaan van de gesprekspartner door verbinding te leggen binnen het eigen verhaal van de gesprekspartner en het verhaal van de traditie.¹⁴³

Alle pastores zien een uitvaartdienst als dienstverlening, maar ervaren het ook als ‘maatwerk’ waarbij de nabestaanden in ruime mate een eigen inbreng hebben en pastores hun best doen om tegemoet te komen aan de wensen van de overledene en de nabestaanden.

Hoe dit een en ander in de praktijk vorm gegeven wordt daarin zal in hoofdstuk 4 dieper op ingegaan worden.

¹⁴² R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 71.

¹⁴³ Ganzevoort & Visser, *a.w.*, 97.

Hoofdstuk 4 AFRONDING

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebt u kunnen lezen dat elke pastor een uitvaart op zijn of haar eigen wijze vorm geeft. Ondanks de onderlinge verschillen zijn er ook veel overeenkomsten. Nu er vanuit elk interview een beeld geschetst is hoe elke pastor omgaat met uitvaarten als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is, ga ik in dit hoofdstuk de interviews samenvoegen. De bedoeling daarvan is om tot een meer algeheel beeld te komen. In het vorige hoofdstuk kreeg de theologische visie van de pastor een zekere nadruk. De focus in dit hoofdstuk komt meer te liggen op de rol van de pastor in de praktijk van een uitvaart.

In paragraaf 4.2 kunt u lezen welke topiclijst ik daarvoor gebruikt heb. Na de beantwoording van de vragen uit de topiclijst, kom ik in paragraaf 4.3 tot een samenvattende conclusie.

Daarna keer ik nogmaals terug naar de onderzoeksvraag en ook hier worden de resultaten uit de interviews samengevoegd. De uiteindelijke beantwoording van de onderzoeksvraag kunt u lezen in paragraaf 4.4. Na dit alles overwogen te hebben volgen nog enkele aanbevelingen. Daarmee komen we in dit hoofdstuk tot een afronding van het onderzoek.

In de aanleiding van het onderzoek heb ik mezelf enkele vragen gesteld waar ik in dit hoofdstuk op terugkom. Het zijn de volgende vragen:

- Welke plaats krijgt God in het geheel van een uitvaart? En over wiens God hebben we het dan?
- Hoe gaan pastores met een deductieve theologie om met een uitvaart waarin de nabestaanden weinig tot geen binding meer hebben met de kerkelijke traditie? En is hun theologische visie hierin ondersteunend of juist een belemmering?

4.2 De rol van de pastor in de praktijk van een uitvaart

In deze paragraaf kijk ik hoe de praktijk rondom een uitvaart gestalte krijgt. Hiervoor ben ik nog een keer door de interviews gegaan om antwoord te kunnen geven op de vragen die als topiclijst gediend hebben. Deze topiclijst bestaat uit vragen die raakvlakken hebben met de onderzoeksvraag en met de deelvragen.

De corresponderende nummers in de beantwoording verwijzen naar het betreffende interview, waarbij interview 1 gekoppeld is aan respondent 1, enzovoort.

Het gaat om de volgende vragen:

- Welk doel streeft een pastor na met een uitvaart?
- In hoeverre zijn pastores bereid nabestaanden tegemoet te treden met hun wensen op het gebied van locatie, muziek en rituelen? Of begeleiden ze de uitvaart zoals ze dat zelf gewend zijn?
- In hoeverre houden pastores rekening met klein en achterkleinkinderen die niet meer bekend zijn met het christelijk geloof?
- In hoeverre sturen pastores in de voorgesprekken met de nabestaanden bij de samenstelling van de uitvaartliturgie?
- Welke mogelijkheden zien en benutten pastores bij een uitvaart als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is?

Welk doel streeft een pastor na met een uitvaart en waar liggen mogelijkheden?

Het doel is afhankelijk van wie er voor de pastor centraal staat in de uitvaartdienst.

Als de overledene centraal staat dan is het doel rechtdoen aan de overledene en als zij een gelovig iemand was dan komt dat ook aan de orde. De relatie die de overledene met God had moet recht gedaan worden. Het tweede doel is de familie een goed gevoel geven (1).

Als de nabestaanden de dragers van een uitvaartdienst zijn dan is het doel om vooral woorden van hoop, troost en bemoediging mee te geven, door te zeggen dat je er nooit alleen voor staat, maar dat God met je meegaat hoe moeilijk het ook is (2 en 4).

Het kan soms een worsteling zijn om de goede woorden te vinden wat de familie kan troosten.

De pastor gebruikt dan woorden als: ‘Jezus, die Zich laat betrekken bij je leven, God is erbij, Hij probeert je eruit te trekken’(4). De nabestaanden moeten op een goede manier afscheid kunnen nemen, zij moeten na een overlijden verder kunnen met het leven (3).

Als de kerk de drager van een uitvaartdienst is dan is het doel dat de kerk (als geloofsgemeenschap) God ter sprake brengt en dat er nog toekomst is na de dood. ‘De familie moet er wat aan moet hebben, die moet getroost de kerk kunnen verlaten’. De onderliggende hoop hierbij is dat mensen het Evangelie in hun hart ontvangen (5).

In hoeverre zijn pastores bereid nabestaanden tegemoet te treden met hun wensen op het gebied van locatie, muziek en rituelen? Of begeleiden ze de uitvaart zoals ze dat zelf gewend zijn?

De voorkeur voor een locatie gaat bij een traditionele uitvaart uit naar een kerkgebouw (1 en 2). Maar als een kerkgebouw gebruikt wordt voor een niet kerkelijke uitvaart, dan worden wel de kerkelijke en christelijke elementen weggehaald zoals de Paaskaars en de kanselbijbel (5). Uit het onderzoek is niet gebleken dat pastores wel eens een locatie geweigerd hebben, wel hebben zij een eigen voorkeur. Respondent 4 zou de wensen van de nabestaanden, of van de overledene inwilligen, ook als zij een alternatieve locatie zouden wensen (4).

Respondent 1 heeft negatieve gevoelens t.a.v. een crematorium. Hij vindt in een crematorium alles ‘ingeblikt’ en ‘sterieler’. Ook de tijdsdruk in een crematorium vindt hij een nadeel. ‘De volgende staat alweer te wachten, dat geeft een gevoel van doorgedraaid te worden’ (1).

Respondent 3 is niet zozeer negatief t.o.v. een crematorium, maar het zet volgens hem wel een stempel op het hele afscheidsgebeuren, ‘want je staat niet op een begraafplaats’. Deze pastor verwacht dat mensen eerder voor een crematorium zullen kiezen als in tijden van crisis de begraafrechten steeds duurder worden (3).

Alle pastores uit het onderzoek komen tegemoet aan de wensen van de muziekkeuze in een uitvaartdienst. Dat kan variëren van psalmen en gezangen tot liederen uit de Opwekkingsbundel of de bundel van Johannes de Heer tot allerlei seculier genre. Respondent 4 geeft alle ruimte, zelfs oud Hollandse liederen zijn mogelijk. Hij heeft geen moeite met seculiere muziek (4). Hoewel er veel ruimte gegeven wordt voelen niet alle pastores zich hier bij thuis. Zo werd de wens om muziek van Meatloaf te draaien voor de dienst toegestaan, hoewel de pastor vond dat het al direct een bepaalde toon voor de dienst zette. Ook vroeg hij zich af wat de eigen gemeenteleden ervan zouden vinden en of hij hiervoor nog ter verantwoording geroepen zou worden (5).

Persoonlijke gevoelens over de muziekkeuze zijn wisselend, maar ze laten hun eigen voorkeur hierover niet merken (1 en 4). Het liefst wordt een evenwicht tussen wereldse en kerkelijke liederen gezien (5). Maar de familie bepaalt hoe de uitvaart uiteindelijk eruit ziet.

Respondent 1 heeft een persoonlijke afkeer van seculiere muziek in een uitvaartdienst, en noemt het ‘ingeblikte muziek’. Niet alle pastores krijgen evenveel te maken met seculiere muziek in een uitvaart. Dat heeft te maken omdat ze hierin een afwachtende houding hebben, de familie zal deze muziek zelf aan moeten dragen. De ouderenpastor heeft seculiere muziek maar één keer meegemaakt. De wens van de overledene werd hiermee gerespecteerd (2).

Door de symboliek uit de teksten van seculiere muziek te verwoorden krijgen ze een functie in de uitvaartdienst (2 en 3).

Een uitvaartdienst op zich is een complex aan rituelen¹⁴⁴. Vooral bij kerkelijke of christelijke symbolen is het belangrijk dat uitgelegd wordt wat ermee beoogd wordt. ‘Het taalgebruik afstemmen op de aanwezigen’ (4). Dat lijkt in strijd te met het feit dat rituelen vanzelfsprekende vormen van handelen zijn.¹⁴⁵

Ik heb weinig vernieuwende zaken gehoord in de interviews wat rituelen en symbolen aangaat. Het is vrij traditioneel allemaal en het lijkt erop dat pastores eerder terughoudend hierin zijn. Het initiatief voor rituelen moet uit de nabestaanden komen, zij bepalen de rituelen. (1, 4 en 5). De pastor denkt hierbij aan kaarsen en bloemen. ‘Je moet het niet te ingewikkeld maken en het moet bij de familie passen’ (5). Soms wordt de symboliek van een roos verwoord (2).

Respondent 1 noemde het laten zien van enkele foto’s op een beamer voor of de na dienst. Hij vindt dit wel mooi (1). Hier zit een spanningsveld, want respondent 1 gaf aan dat een van zijn doelen van een uitvaart is dat de familie er een goed gevoel bij moet hebben. Dit zou op gespannen voet kunnen komen te staan als de pastor alleen rituelen en symbolen gebruikt die hij zelf mooi vindt. Daarmee lijkt hij een uitvaart te begeleiden zoals hij dat zelf gewend is. Andere rituelen zijn gedachteniskaarsen aansteken voor al overleden familieleden (2).

Kijkend naar locatie, het gebruik van muziek en rituelen moet ik constateren dat pastores op hun eigen manier een uitvaart begeleiden. Nabestaanden krijgen in ruime mate inspraak op de invulling van de uitvaartdienst maar ook zij brengen traditionele elementen in. Op mijn vraag of de pastor ook mogelijkheden ziet om een uitvaart op een andere manier te doen kreeg ik het volgende antwoord: ‘Ik zal het zelf niet aandragen. Ik vind het zelf wat overdreven, maar als mensen ermee komen dan sta ik er open voor als mensen kaarsjes willen branden of plaatjes willen draaien of wat dan ookbloemetjes willen gebruiken. Ik vind het allemaal prima. Maar het moet uit hun zelf komen’ (2). Soms zien pastores wel mogelijkheden om het anders te doen. Respondent 5 geeft aan dat hij daarbij denkt om ook buiten de kerkmuren te werken. ‘Als kerk kun je goodwill kweken om ook dienstbaar te zijn voor hen die niet bij de eigen gemeente horen’ (5.8). Bij een inductieve benadering is al verregaande bereidheid om aan de wensen van nabestaanden tegemoet te treden maar er zit wel een soort format in de

¹⁴⁴ Zie ook onder 2.4: rituelen en symbolen.

¹⁴⁵ Menken-Bekius 2005, *a.w.*, 36-37.

dienst (4). Alle respondenten hebben min of meer een vaste liturgie die ze volgen in een uitvaartdienst.

In hoeverre houden pastores rekening met klein en achterkleinkinderen die niet meer bekend zijn met het christelijk geloof?

Dat gebeurt door rekening te houden met de taal die gebruikt wordt in een uitvaartdienst (1 en 4). ‘De preek is voor iedereen te begrijpen, het blijft dicht bij de persoon van de overledene en de gevoelens waar mensen mee zitten. Je moet het niet te ingewikkeld maken, het is geen exegese’ (1).

Er wordt gevraagd naar de relatie grootouder en kleinkind, deze verhalen komen terug in de dienst (1, 2). De herinneringen van het (achter)kleinkind aan de overledene worden genoemd in de overdenking en er wordt een verbinding gelegd tussen stukjes van het levensverhaal en een Bijbeltekst (2). Door (klein)kinderen zoveel mogelijk erbij betrekken en hen een taak te geven laat je als pastor zien dat je hen belangrijk vindt (1 en 2). Als taak denken pastores aan de Schriftlezing, de Paaskaars of andere kaarsen aansteken, een gedicht voordragen of het *In Memoriam* vertellen. Hiermee geef je hen niet alleen het gevoel dat ze volledig erbij horen, maar deze rituelen versterken ook het besef van saamhorigheid binnen de familie.¹⁴⁶ Doordat ze ‘iets’ kunnen doen geven rituelen troost bij het verwerken van verdriet als een dierbare overleden is.¹⁴⁷ Vanuit persoonlijke ervaring werd me erop gewezen om ook aandacht te hebben voor broers en zussen (3). Een goede nuancering is dat het niet altijd de klein- of achterkleinkinderen zijn die niet bekend zijn met het christelijke geloof of de kerkelijke traditie (1 en 3).

In hoeverre sturen pastores in de voorgesprekken met de nabestaanden bij de samenstelling van de uitvaartliturgie?

Het sturen gebeurt in wisselwerking met de nabestaanden. Aan de ene kant wordt er veel ruimte gegeven aan de nabestaanden om een eigen inbreng te hebben en een invulling aan de uitvaartdienst te geven. ‘Het is een goede zaak als mensen zelf al iets bedacht hebben’ (1). Als de familie niets aan kan dragen dan kiest de pastor zelf een geschikte Bijbeltekst uit en iets uit het Liedboek (1 en 4). Bij alle respondenten wordt de liturgie in overleg met de nabestaanden samengesteld. Als niet alle nabestaanden op één lijn zitten (het wel of niet bidden van het

¹⁴⁶ E.G. Hoekstra en R. Kranenborg *a.w.*, 15.

¹⁴⁷ E.G. Hoekstra en R. Kranenborg *a.w.*, 9.

Onze Vader of de geloofsbelijdenis uitspreken) wordt de consensus gezocht. ‘Als er eentje er moeite mee heeft dan doen we het niet, iedereen moet er achter kunnen staan’ (2 en 4).

De pastor weet wat aan de orde moet komen en is degene die de vragen stelt en het gesprek leidt (1, 2). Alle respondenten hebben daarbij wel een min of meer een vaste opzet en standaardvragen. Het gesprek sturen gebeurt ook om niet te verzanden in details, de pastor wil in een uitvaartdienst de overledene in grote lijnen neer zetten zoals die was (5).

De liturgie rolt vanzelf uit het voorbereidingsgesprek, uit de kernwoorden en het geloof van de overledene (3). Als de familie iets aandraagt waarvan de pastor denkt dat het niet kan, dan wordt dat voorzichtig en zorgvuldig uitgelegd waarom dat niet kan (2).

Welke mogelijkheden zien en benutten pastores bij een uitvaart als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is?

Deze vraag heeft ook raakvlakken met de vorige vraag, n.l. in hoeverre rekening wordt houden met de kleinkinderen. De mogelijkheid die benut wordt is de taal die de pastor gebruikt. ‘Met andere woorden, dan kerkelijke taal, kan je ook hoop meegeven, zoals de symboliek uit seculiere muziek verwoorden’ (2).

Respondent 1 zal zelf geen mogelijkheid aandragen om het op een ander manier te doen, maar hij vindt een uitvaart een diaconale kans. ‘Want zo kan de kerk laten zien dat er een kerk is die nog de goede woorden heeft’ (1). Respondent 4 vindt dat de kerk er moet zijn voor de maatschappij en dit mag best ‘u vraagt en wij draaien zijn, zolang ik ook mijn zegje maar mag doen’ (4). De Geestelijk Verzorger wil er voor iedereen zijn en een band opbouwen met mensen die ‘niet zo super kerkelijk betrokken zijn’ (3). Een andere mogelijkheid die wel zo gezien, maar niet echt zo ervaren wordt is het vrij kunnen werken en keuzes kunnen maken om ook buitenkerkelijke uitvaarten te doen (5).

4.3 Samenvattende conclusie

Over het algemeen begeleiden pastores een uitvaart zoals het hun past, hoe ze zijn als persoon en hoe ze in het ambt staan en welke theologische visie ze hebben.

Ze zullen en willen niet iets zeggen waar ze zelf niet achter kunnen staan. Maar ze proberen hun taalgebruik wel aan te passen aan de hoorders in de uitvaartdienst. In de aansluiting met de nabestaanden treedt de pastor op als een hermeneut door een brug te slaan tussen het christelijke geloof en de nabestaanden die niet (meer) zo bekend zijn met het christelijke

geloof of de kerkelijke traditie. Verder zijn alle pastores bereid om wensen van de overledene en de nabestaanden op het gebied van muziek en rituelen in te willigen, zolang zij ook hun eigen inbreng erin kunnen hebben en het dus ook op hun eigen manier doen. De nabestaanden krijgen bij alle respondenten ruimte voor eigen inbreng. In het vooroverleg wordt er samen gezocht naar liederen en een tekst uit de Bijbel. Er wordt afgesproken wat het aandeel van de nabestaanden in de dienst zal zijn, de keuzes die hierin gemaakt worden zijn allemaal vrij traditioneel.

Ik krijg de indruk vanuit de interviews dat er niet speciaal met de (achter)kleinkinderen rekening gehouden wordt, maar meer met de familie in zijn geheel. Men probeert over het algemeen kinderen en (achter)kleinkinderen erbij te betrekken door hen een taak te geven in de uitvaartdienst. Respondent 2 gaf aan dat zij herinneringen van de kleinkinderen aan hun grootouder een plek geeft in de overdenking. Maar uit eigen ervaring weet ik dat de kleinkinderen meestal niet aanwezig zijn bij het voorbereidingsgesprek. Dus vraag ik me af hoe je aan de goede informatie komt en ontstaat er geen overlap met een *In Memoriam*? Het sturen in de voorbereidingsgesprekken heeft als doel om tot een samenstelling van een liturgie te komen, de rol van de pastor is hierin het gesprek leiden en tot een overeenstemming met de familie te komen. Het is opmerkelijk dat juist de beide kerkelijke werkers aangeven dat bij de samenstelling van een uitvaartdienst de consensus wordt gezocht. Zij bedoelen hiermee dat alle nabestaanden achter, bijvoorbeeld het lezen van de geloofsbelijdenis, moeten kunnen staan. ‘Want als ze zeggen dat *heit* of *mem* (vader of moeder) het wel heel mooi zou vinden, dan vind ik het verstandiger om het achterwege te laten. Als de kinderen er niet achter kunnen staan dan vind ik niet dat je het kunt doen’ (4 en 2). Het vreemde van de eerste uitspraak is dat bij deze respondent (4) de overledene centraal staat in de uitvaartdienst. De consensus zoeken gaat naar mijn idee verder dan ‘tot overeenstemming met de familie komen’, want dat gaat tussen de pastor en de nabestaanden. De consensus zoeken gaat in dit verband over alle nabestaanden op één lijn krijgen. Ik heb er niet echt een verklaring voor waarom de kerkelijke werkers dit zo impliciet benadrukken. Heeft het te maken met de functiedriehoek persoon- ambt- beroep? Ontvangen zij als kerkelijk werker minder ‘gezag’ in hun functie? ‘Het ambt geeft een theologische kwalificatie aan van het werk dat pastores verrichten. Gemeenteleden hebben bepaalde verwachtingen over het gedrag dat bij deze status hoort.’¹⁴⁸ Maar kerkelijk werkers staan niet in het ‘ambt’ ze zijn aangesteld in een bediening.¹⁴⁹ Of hangt de consensus zoeken meer samen met hun inductieve benadering? In

¹⁴⁸ K.A. Schippers, *a.w.*, 103.

¹⁴⁹ Dienstboek II, *a.w.*, 311.

de inductieve benadering ziet de pastor zich als metgezel of medemens, niet het ambt staat voorop maar de persoon.¹⁵⁰ De Geestelijk Verzorger uit het onderzoek, die een inductieve benadering heeft, gebruikt geen woorden als ‘de consensus zoeken’ maar ‘begrip’. Deze term koppelt hij aan het gegeven dat hij er voor iedereen wil zijn. ‘Als iemand Jehova is heb ik begrip voor de Jehova, als iemand van Bottenblij is heb ik begrip voor Bottenblij. Als iemand helemaal niks is heb ik ook begrip voor’ (3). Dat is ook weer een andere insteek, je kunt begrip hebben voor een ander maar toch je eigen visie vast blijven houden.

Het doel van een uitvaart hangt samen met wie voor de pastor de drager van de uitvaart is. Ik heb mezelf afgevraagd of er ook een samenhang is met de theologische visie.

Ik kom hier op terug bij de beantwoording van de onderzoeksvraag.

4.4 Beantwoording onderzoeksvraag

In de beantwoording van de onderzoeksvraag zal blijken dat er geen eenduidig antwoord te geven is. Er zitten nuances in. Om de eigenheid van de pastor recht te doen worden deze nuances belicht. Het gaat hierbij vooral om, wie er voor de pastor centraal staat bij een uitvaart en hoe zijn theologische visie hiermee samenhangt. Na de beschrijving hiervan worden de theologische benaderingen in een schema gezet. Ik richt me nu op de onderzoeksvraag:

Wat is de eigenheid en de rol van een pastor bij een uitvaart waarbij de kerkelijke traditie voor de nabestaanden niet meer vanzelfsprekend is?

Door alles nog eens op rijtje te zetten kom ik tot de volgende conclusie:

1) *Als de overledene centraal staat en het doel van een uitvaart is rechte doen aan de overledene:*

Dan zit de pastor op de schaal ‘inductief-deductief’ rechts van het midden. De kerkelijke traditie is belangrijk. De rol van de pastor is priesterlijk, de overledene wordt voor het aangezicht van God gebracht. De theologische visie van de pastor is dat God uiteindelijk aan iedereen recht wil doen en het laatste woord heeft, maar ook een God is die ruimte geeft. In zijn dienstbaarheid komt de pastor de nabestaanden wel tegemoet in hun wensen met rituelen en seculiere muziek maar biedt het niet uit zichzelf aan. Hij vindt seculiere muziek

¹⁵⁰ R. Ganzevoort & J. Visser, a.w., 88.

persoonlijk niks in een uitvaartdienst. Hij zal zelf geen andere mogelijkheden aandrazen om een uitvaart op een andere manier te doen. De pastor gaat er min of meer vanuit dat de kerkelijke traditie vanzelfsprekend is. Er zijn weinig tot geen buitenkerkelijke uitvaarten (respondent 1).

2) Als de overledene centraal staat en het doel van een uitvaart is woorden van troost en bemoediging meegeven, zodat de nabestaanden op een goede manier afscheid kunnen nemen:

Beide pastores hebben een inductieve theologische benadering. Er is bij beide pastores veel ruimte voor eigen inbreng van de nabestaanden. Een uitvaart is maatwerk. Taal en rituelen worden aangepast aan de nabestaanden. Hun rol is dienstbaar, zij geven ruimte voor persoonlijke invulling en met de hele familie wordt hierin de consensus gezocht. Een andere rol is die van ondersteuner en regisseur. Hun theologische visies zijn: Gods wegen zijn ondoorgrondelijk, de Eeuwige die verder gaat dan mijn onvermogen, God die ons opneemt in Zijn liefde, God die erbij is en ons eruit probeert te trekken.

Deze pastores zijn ook dienstbaar als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is ook als een uitvaart buitenkerkelijk wordt (respondenten 3 en 4).

3) Als de nabestaanden centraal staan en het doel van een uitvaart is om vooral woorden van hoop, troost en bemoediging meegeven:

De woorden die de pastor hiervoor gebruikt zijn veelal christelijke termen.

Omdat de nabestaanden veel inbreng hebben en de pastor dicht bij hun beleving blijft heeft zij een inductieve benadering. Op de lijn inductief- deductief heb ik haar links van het midden geplaatst. Haar theologische visie is dat de overledene geborgen is in Gods Hand, de ziel gaat terug naar God. Met de dood is het niet afgelopen, er is een nieuw begin en God gaat met je mee in de overgang naar het nieuwe leven. Haar rol is de kerkelijke traditie vertegenwoordigen, maar ook dienstverlenend en medemenselijk met respect voor de visie van de ander. Als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is probeert ze, met andere dan kerkelijke taal, hoop mee te geven. Hiervoor werd een roos als symbool gebruikt (respondent 2).

4) *Als de kerk de drager van een uitvaart is en het doel van een uitvaart is dat God ter sprake is gebracht en de familie getroost de kerk moet kunnen verlaten:*

Dan heeft deze pastor een deductieve benadering. Er is een verlangen om het Evangelie te verkondigen, juist ook als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is. De kerk is volgens deze pastor de kerk van Jezus Christus en dat moet zichtbaar en hoorbaar gemaakt worden in een uitvaart dienst. De theologische visie is Christocentrisch en elk mens is afhankelijk van Gods genade. Er is nog een toekomst na de dood.

De rol van deze pastor is die van herder en leraar en dienaar.

Er is een verlangen naar meer ruimte vanuit de kerkenraad en de kerkelijke gemeente om ook dienstbaar te mogen zijn buiten de kerkelijke kaders, met als onderliggend verlangen om het Evangelie te kunnen verkondigen. Om het kerkelijke en het niet kerkelijke te scheiden wil deze pastor ook op persoonlijke titel als spreker een uitvaart leiden. Dan is niet de kerk de drager van een uitvaart maar overledene (respondent 5).

In een schema ziet bovenstaande conclusie er zo uit:

Inductief		Deductief	
respondent 3 en 4	respondent 2	respondent 1	respondent 5

Respondent 3 en 4 zijn een Geestelijk Verzorger en een kerkelijk werker.

Respondent 2 is een kerkelijk werker en respondent 1 en 5 zijn gemeentepredikanten.

Opvallend is dat de beide gemeentepredikanten het meest aan de deductieve kant zitten. Ik heb daar geen verklaring voor. Het kan toevallig zo zijn, maar het kan ook passen bij de gemeentes in noordoost Friesland die zoals ik al eerder schreef een ligging hebben tussen midden-orthodox en behoudend.

4.5 Aanbeveling

Hoewel pastores aangeven dat er nog wel een redelijke kennis van het christelijke geloof en betrokkenheid met een kerkelijke gemeenschap is, loopt dit ook in noordoost Friesland terug. Daarom zullen ook gemeenten na moeten denken over hoe men kerk wil zijn in deze postmoderne tijd. Veel gemeenten gebruiken termen als ‘een open en gastvrij’ en ‘missionair’

in hun beleidsplan. De vraag is in hoeverre deze termen ook daadwerkelijk gestalte krijgen als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is bij een uitvaart.

Om als kerk zichtbaar en relevant te kunnen zijn in deze tijd kun je je afvragen of je situaties van minder kerkelijke betrokkenheid kunt ontlopen en niet juist naar buiten moet treden om mensen bij te staan als de dood zich aandient. En dan niet alleen bij een begrafenis maar ook voor de tijd daarna. Dat kunnen pastores nooit alleen opbrengen, maar ik zie dat als een taak voor de hele kerkelijke gemeente, dan pas ben je echt missionair, open en gastvrij.

Als mensen een beroep op de kerk doen als een geliefde overleden is, vinden ze dan een open of een gesloten deur? Tot hoever reikt de dienstbaarheid van de hele kerkelijke gemeente? Een uitvaart kan als een vorm van diaconaat een stukje dienstverlening zijn die pastores kunnen en ook willen bieden. Als zij hiervoor de ruimte krijgen van de kerkenraad en de kerkelijke gemeente die zij dienen, om het ook op een andere manier te doen, zal meer zichtbaar worden wat pastores kunnen betekenen als een geliefde overleden is.

Als pastores met een deductieve benadering dienstbaar willen zijn op de rand van geloof en kerk dan is, denk ik, belangrijk dat dit zonder de verwachting is dat er een binding zal ontstaan met de kerkelijke gemeenschap. Dan wordt het een vorm van christelijke dienstverlening. Daarbij kan gezocht worden naar andere woorden en taalvelden, er kan over God gesproken worden op het gebied van zingeving en verdieping van levensvragen. Zoals Jezus die het Evangelie bracht door verhalen en voorbeelden uit de praktijk van het leven. Zo kunnen pastores ambassadeur van Christus zijn.

Bij nazorg zouden pastores iets kunnen betekenen in verstoorde familierelaties. Bij de voorbereiding van de uitvaart geven pastores aan dat daar geen tijd voor is, maar doordat familieleden samen een uitvaart voorbereiden, zou er een opening kunnen ontstaan voor verdere onderlinge gesprekken en eventueel een verzoening. Ik besef dat dit hoog gegrepen en niet altijd te realiseren is. Maar waar het mogelijk is zouden, als ook familieleden de wens hebben om samen een nieuwe start te maken, pastores hier door een of enkele gesprekken wat kunnen betekenen.

Vanuit een mondelinge bron kreeg ik als reactie op het onderzoeksvoorstel dat het een relevant onderwerp is voor pastores en dat het goed zou zijn dat er meer reflectie op de eigen

positie en rol van de pastor op de grens van kerkelijke traditie bij een uitvaart komt. Met daarbij een reflectie op wat de theologie daarin te zeggen en bij te dragen heeft. Mogelijk zou dat een gespreksonderwerp kunnen zijn voor het pastoresconvent.

Het werk wat pastores doen is tamelijk solistisch en de werkdruk wordt ook door consulentenschappen hoger, daardoor kan de theologische doordenking van uitvaarten met seculiere elementen onder druk komen te staan. Het zou ook een onderwerp voor de permanente educatie kunnen zijn.

Het lijkt mij wenselijk dat deze gesprekken ook binnen de kerkenraad gevoerd gaan worden. Want als een pastor zich onzeker voelt over hoe de gemeente of de kerkenraad zal reageren als er ‘buiten traditionele elementen’ in een uitvaart zitten dan lijkt me dat niet prettig werken. Vooral respondent 5 liep hier tegenaan. Ook in deze traditionele gemeente is het goed als het gesprek gevoerd wordt over wat nu wezenlijk voor een uitvaart is en men weet krijgt voor wat dilemma’s pastores komen te staan. Deze problematiek raakt ook aan hoe je als kerk dienstbaar wil zijn en wat onopgeefbaar is. Het zou een thema voor een toerustingsavond kunnen zijn. Niet dat daar een eenduidig antwoord of bepaalde richtlijnen uit voort moeten komen, maar meer een bewustwording dat God ook werkt en aanwezig wil zijn buiten de eigen kerkelijke kaders. Mijn mening is dat de kerken(raden) een predikant de ruimte moeten geven om ook op de rand van geloof en kerk voluit ambtsdrager te kunnen en mogen zijn en niet, om problemen te voorkomen, dan maar op persoonlijke titel een uitvaart verzorgen.

Wat de eigenheid en de rol van de pastor aangaat heb ik als vraag: waarom zou je je als pastor terughoudend opstellen en niet zelf met ideeën aankomen of bepaalde elementen aanbieden? Is het niet te veel op willen dringen? Of is dat omdat er onbekendheid is met wat er mogelijk zou zijn?

Ik denk hierbij aan narratieve elementen al dan niet met een voorbeeld of afbeelding erbij als visuele ondersteuning.

De invloed van kerk en geloof op de samenleving is sterk verminderd maar als je het als kerk belangrijk vindt om er te zijn voor alle mensen, ook in de laatste fase van hun leven dan lijkt het me juist een goede zaak om meer op de voorgrond te treden en te zorgen dat je als kerk en wat je te bieden hebt zichtbaar bent. Dat is een missionaire opdracht voor de gehele kerkelijke gemeente. Dat raakt aan de vraag hoe je kerk wilt zijn. Is de kerk er voor haar eigen leden of juist voor iedereen? Als je gelooft dat God er voor alle mensen wil zijn, heb je met het Evangelie goud in handen. Dat moet je niet onder de ‘korenmaat’ willen stoppen.

Pastores hebben vaardigheden in het bijstaan van mensen als de dood zijn intrede heeft gedaan. Ze kunnen nabij zijn en woorden aanreiken die verder gaan dan het hier en nu. Dat zijn kernkwaliteiten waar ze altijd op terug kunnen vallen. Dat is de basis en vandaaruit kan gezocht worden naar taal en beeld, om een brug te slaan tussen Evangelie en de wereld waar ze zelf ook deel vanuit maken.

Hoofdstuk 5 - REFLECTIES

5.1 Reflectie op de onderzoeksresultaten

In de vraagstelling van het onderzoek zit een vooronderstelling dat de kinderen en kleinkinderen minder in de kerkelijke traditie staan dan hun ouders of opa en oma. Uit de interviews blijkt dat dit *niet altijd* het geval is en dat soms de kleinkinderen zelfs meer dan hun grootouders vanuit het geloof leven. Dit gegeven is wel enigszins genoemd in de analyses, maar door de vraagstelling en de focus op de visie en de houding van de pastor minder uitgebreid besproken. Dat zal in dit hoofdstuk toegelicht worden.

De nuancering dat kinderen en kleinkinderen minder in de kerkelijke traditie staan werd gegeven door de Geestelijk Verzorger. “Ik maak dus ook precies het tegenovergestelde mee dat de zeventigers met grote twijfel er een grote afstand van nemen, en dat ik jongere mensen van in de twintig tegen kom die mij de les gaan lezen: is Christus wel de Verlosser aan het kruis voor u dominee?”¹⁵¹

Naast het verschil in geloofsbeleving tussen de generaties noemt de Geestelijk Verzorger het specifiek voor deze streek in Friesland, dat mensen uit één familie lid zijn van verschillende kerken zoals Baptisten- en Pinkstergemeente, traditioneel PKN zijn of geen binding met een kerk meer hebben.¹⁵² Of het specifiek voor noordoost Friesland of ook een landelijke trend is, heb ik niet onderzocht. Dat zou wellicht een thema voor een volgend onderzoek kunnen zijn. Dit gegeven betekent voor het onderzoek dat pastores bij een uitvaart niet alleen te maken krijgen met ontkerkelijkheid, maar ook met diversiteit binnen religies.

Wat ook een mogelijkheid zou kunnen zijn, maar niet in de interviews naar voren is gekomen, is dat er in de familie- of kennissenkring van de overledene ook mensen zouden kunnen zijn die moslim, boeddhist of hindoe zijn.¹⁵³ Een vraag die dan opkomt, is hoe pastores hier meer omgaan en wat dat betekent voor een uitvaartdienst. Ook dit thema zou wellicht een onderwerp kunnen zijn voor een toekomstig onderzoek.

¹⁵¹ Interview 3. 32.

¹⁵² Interview 3. 25.

¹⁵³ Dit gegeven zal eerder voorkomen in de grotere plaatsen en in de Randstad dan in noordoost Friesland.

Naast de Geestelijk Verzorger nuanceerden de respondenten 1 en 2 (een gemeentepredikant en een kerkelijk werker) ook de vooronderstelling: “Meestal hebben ze wel een besef van kerk, en in de regel kan men wel wat aandragen, men weet wel iets”.¹⁵⁴

Vanuit zijn functie als Geestelijk Verzorger ontmoet deze pastor meer mensen die niet bij een kerk aangesloten zijn dan de andere pastores, zij zijn meer gericht op de mensen uit hun eigen gemeente. Daarmee heeft het interview met de Geestelijk Verzorger het onderzoek wat breder gemaakt.

De literatuur die ik gelezen heb vertoont veel overeenkomsten met wat ik in de interviews tegengekomen ben. Zo wordt de rol van een pastor vooral binnenkerkelijk beschreven. Dat is niet zo vreemd als je bedenkt dat veel pastores werken binnen een kerkelijke gemeente of vanuit een kerkelijke gemeente uitgezonden worden.

Het ambt brengt een bepaalde rolvulling met zich mee, al dan niet met een bepaalde rolverwachting.¹⁵⁵ “Als ze mij vragen als dominee dan gebeurt het wel in een kerkelijk kader, dat maak ik ook altijd wel duidelijk.”¹⁵⁶ Dat betekent voor deze pastor dan ook dat de uitvaart ook kerkelijke elementen bevat zoals gebeden, Schriftlezing, en het zingen van gezangen en psalmen.

De theologische visie van de pastor maakt het verschil in zijn benadering bij het uitvoeren van een uitvaartdienst. Toch vindt er volgens mij een verschuiving plaats met wat ik in de literatuur tegen kwam. De deductieve benadering wordt in de regel omschreven als ‘de ander onderwerpen aan de van buiten komende waarheid’.¹⁵⁷ Deze benadering zal nog wel voorkomen binnen bepaalde evangelische, reformatorische en katholieke kerken, maar binnen het onderzoek ben ik dit niet zo strikt tegengekomen. Ganzevoort nuanceert ook de deductieve benadering door te stellen dat de rol van de pastor binnen het kerygmatische deductieve model die van ‘getuige is, die als ambtsdrager de openbaring en traditie van de kerk vertegenwoordigt’.¹⁵⁸

Dit beeld komt meer overeen met wat het onderzoek opgeleverd heeft. Het getuige zijn komt bij alle respondenten wel aan bod. Allen geven aan iets van God ter sprake willen brengen, iets uit de Bijbel willen lezen, en een gebed uit mogen spreken. Dat is het getuigende in hun rol als pastor. Dat is iets anders dan de ander ‘onderwerpen’. Dat heeft voor mij toch meer

¹⁵⁴ Interview 1.40 en 2.6.

¹⁵⁵ K.A. Schippers, *a.w.*, 103.

¹⁵⁶ Interview 1.7.

¹⁵⁷ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 208.

¹⁵⁸ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 69.

met een machtspositie te maken. Aan de andere kant zou je kunnen stellen dat het beslist God ter sprake willen brengen, en uit de Bijbel willen lezen ook een vorm van ‘onderwerpen’ is, omdat het, ook al hebben de nabestaanden er niet veel mee, een voorwaarde voor de pastor is. Toch is beeld dat uit de interviews naar voren komt niet zo zwaar, omdat er in de meeste gevallen, uit respect, rekening gehouden wordt met geloofsleven van de overledene. De pastor maakt zich een rol eigen die bij hem past en de situatie waarin hij beland is.¹⁵⁹ Dit zie je in de praktijk van het onderzoek terug dat een pastor zichzelf blijft en dat een uitvaart ook maatwerk is, waarin de wensen van zowel de overledene en de nabestaanden gehonoreerd worden.

Bij de inductieve benadering is de mens een verhaal, die leeft tegen de achtergrond van de verhalen, waarin hij in bestaat.¹⁶⁰ Gerkin is ervan overtuigd dat de taal van Schrift en Traditie eigen perspectieven aanreikt voor de omgang met levensvragen.¹⁶¹ Vanuit het onderzoek is gebleken dat de pastores ook dicht bij de nabestaanden en de overledene blijven door het levensverhaal een ruime plek in de uitvaartdienst te geven. Daarmee is de grens tussen de deductieve en de inductieve benadering niet scherp te trekken en kom ik tot de conclusie dat uitvaarten in noordoost Friesland elementen uit beide benaderingen bevatten.

De manier waarop pastores een uitvaart vorm geven komt sterk overeen met wat het *Dienstboek* aangeeft.¹⁶² Ook in het rekening houden met in hoeverre nabestaanden wel of niet bekend zijn met de kerkelijke traditie komt overeen met wat in het *Dienstboek* vermeld wordt.¹⁶³ Ik kom hiermee tot de conclusie dat bijna alle uitvaarten van de respondenten onder de noemer ‘kerkelijk’ vallen en als dat niet zo is, is dat een uitzondering. Daarmee kan ik stellen dat veel uitvaarten in noordoost Friesland, die door een pastor verzorgd worden een traditioneel kerkelijk karakter hebben, ook als die traditie voor de nabestaanden niet (meer) vanzelfsprekend is.

¹⁵⁹ R. Ganzevoort & J. Visser, *a.w.*, 404.

¹⁶⁰ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 78.

¹⁶¹ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, Charles V. Gerkin, *The Living Human Document. Re-visioning Pastoral Counseling in a Hermeneutical mode*, Nashville 1991, 78.

¹⁶² *Dienstboek II*, *a.w.*, 879-904. Familie en vrienden en de kerkelijke gemeente nemen afscheid van iemand uit hun midden. Van iemand die haar geloof beleefd heeft in het midden van de gelovige gemeenschap. De overledene moet worden losgelaten, maar zij mogen haar in handen geven van de levende God. Daarom gedenken de nabestaanden hun dode, haar leven en sterven, haar vertrouwen en verlangen, haar angst en hoop. Zo brengen zij haar ook in Gods gedachtenis. Over het afscheid schijnt het licht van de opstanding van Jezus Christus.

¹⁶³ *Dienstboek II*, *a.w.*, 881: Zo zal de voorganger rekening houden met de aard van de kerkelijke betrokkenheid van hen die in de uitvaartdienst aanwezig zijn. Dit kan zich vertalen in taal en beeld gebruik, de keuze van lezingen en liederen of in de wijze waarop de aanwezigen worden aangesproken.

Aart Mak beschrijft in zijn rollen niet een eenduidig beeld van een pastor, maar laat dit beeld meer afhangen van de situatie waarin de nabestaanden zich bevinden.¹⁶⁴ Mak gaat er meer vanuit dat er bij de nabestaanden weinig tot geen bekendheid is met een kerkelijke traditie dan het *Dienstboek* en staat daarmee verder van de respondenten af.

Over het algemeen weten pastores goed om te gaan met nabestaanden die buiten de kerkelijke traditie staan. Waarschijnlijk heeft dat ook te maken met een bepaalde rolverwachting die de nabestaanden hebben ten opzichte van een pastor. “Als ze mij vragen dan weten ze dat ik een dominee ben en dan vinden ze het ook niet gek dat ik in de uitvaart iets uit de Bijbel lees.”¹⁶⁵ Een van de respondenten gaf aan dat er wel steeds meer ouderen komen maar dat niet automatisch tot meer uitvaarten leidt. Voor het grootste gedeelte worden de gemeenteleden door de kerk begraven, maar het komt ook voor dat wel ouderen zijn die zonder de kerk naar hun laatste rustplaats gaan.¹⁶⁶ In de meeste gevallen kent de pastor de overledene vanuit een pastoraal contact en omdat het een gemeentelid is.

Als de kerkelijke traditie bij de stervende of de bij de nabestaanden niet vanzelfsprekend is krijgt de pastor meer de rol van een hermeneut. “De rol van de pastor wordt daarmee die van tolk en gids en zal bijdragen in het zelfverstaan van de gesprekspartner door verbindingen te leggen binnen het eigen verhaal van de gesprekspartner en het verhaal van de traditie.”¹⁶⁷ Zo wordt er niet alleen een brug geslagen, tussen onbekendheid met de kerkelijke traditie en de taal die een pastor gebruikt in de dienst, maar zal God er ook Zelf bij kunnen komen.¹⁶⁸

5.2 Theologische reflectie op het hermeneutisch criterium

Mensen die geen binding met een kerkelijke gemeente hebben zullen misschien niet zo gauw zelf contact opnemen met een pastor, maar anderen om hen heen kunnen hen daar wel op wijzen. Dit kan een taak voor elk gemeentelid zijn.

¹⁶⁴ A. Mak, *a.w.*, gebruikt termen als: pastor als ‘vreemdeling en vriend’ en de pastor als ‘regisseur’, 60-61. Zie voor de beschrijving hiervan pag. 37 vv.

¹⁶⁵ Interview 2.12.

¹⁶⁶ Interview 2.59.

¹⁶⁷ Ganzevoort & Visser, *a.w.*, 97.

¹⁶⁸ D. Tieleman 2000, *a.w.*, 44: ‘Het verhaal van God hoeven we niet meer van buiten en boven uit te leggen en aan te reiken is maar te zoeken en te vinden is in het levensverhaal van de mens en zo tot landingsplaats en vindplaats van God wordt.’

Zoals de buren van een stervende hem in contact bracht met de Geestelijk Verzorger, zo kunnen gemeenteleden hun zieke buren of kennissen in contact brengen met pastores. Vanuit het contact wat dan tot stand komt kunnen pastores dienstbaar zijn aan een stervende.

Dat doet me denken aan het verhaal van Naäman, die een joodse slavin had en hem verwees naar Elia voor genezing van zijn huidziekte. Dit alles heeft te maken met hoe je kerk wilt zijn en welke ruimte en rol pastores hierin willen innemen. Het is openstaan en beschikbaar zijn voor Gods Geest, en zien wie God hen op hun weg brengt.

Dat brengt mij bij de vraag waarom zou je als pastor dienstbaar en beschikbaar willen zijn bij een uitvaart als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is?

Is er toch een onderliggend verlangen om het Evangelie te verkondigen? Is het dienstbaar willen zijn? Bij respondent 5 speelt dit verlangen volgens mij ook als hij een dienst op persoonlijke titel leidt, dan verdwijnt het ambt achter de persoon en wordt de pastor een voorbeeldfiguur van de christelijke traditie. Volgens Menken-Bekius kan het gevaar ontstaan dat er een Messiascomplex ontstaat.¹⁶⁹

Dat heeft mij aan het denken gezet hoe ik er zelf in sta. Zoals ik al verwoordde op pagina 4 is mijn verlangen om bij een uitvaart recht te doen aan de overledene en zijn of haar leven te zien in het licht van Evangelie. En dat op een zodanige manier dat de nabestaanden zich getroost weten en op een waardige manier afscheid kunnen nemen.

Daarmee staat voor mij de overledene centraal en wil ik een eerlijk beeld geven van hoe zij geleefd heeft en welke plaats God daarin had. Als dat marginaal was, dan moet je dat zo ook laten staan. En toch geloof ik dat elk mens kostbaar is in Gods ogen. Dat kostbare kan je benoemen, in wat de overledene betekend heeft voor de mensen en de wereld om haar heen. Ik heb ontdekt dat seculiere muziek existentiële gevoelens en verlangens verwoordt op een manier die beter begrepen worden door nabestaanden die niet meer zo bekend zijn met de kerkelijke woorden. Woorden als verlangen, zoeken naar geborgenheid, liefde. In seculiere muziektteksten gaat het vaak om zingeving thema's en vanuit de diepere symboliek is een lijn naar het Evangelie te trekken is, of dat waar het Evangelie voor staat. In de woorden die gesproken worden in de overdenking (preek of meditatie) wordt een hermeneutische vertaalslag gemaakt doordat de leefwereld van de hoorders en die van de traditie op elkaar betrokken worden. "Zo'n preekje die ik dan houdt is voor iedereen te begrijpen. Het blijft heel

¹⁶⁹ C. Menken-Bekius & H. v.d.Meulen, *a.w.*, 67.

dicht bij de persoon v.d. overledene, en de gevoelens waar de mensen mee zitten, en het stukje wat ik uit de Bijbel erbij betrek is kort en duidelijk.”¹⁷⁰

Of de nabestaanden dat ook werkelijk zo ervaren is niet meegenomen in het onderzoek. In de regel geven de pastores aan dat zowel zichzelf als de nabestaanden er een goed gevoel over hebben. Het eigen gevoel van de pastor en de feedback van de nabestaanden zijn hierin doorslaggevend. Het is ook een vaardigheid van de pastor om de levensverhalen van overledene, en mensen waarmee zij het leven gedeeld heeft en de christelijke traditie op elkaar te betrekken op zodat beide recht gedaan wordt.

5.3 Reflectie op de competenties

Dienstbaarheid scoort hoog bij alle pastores, een uitvaart wordt als een missionaire kans en een diaconale taak gezien. Dat klopt dus niet met mijn verwachting, en dus vooronderstelling, dat pastores met een deductieve visie weerstand zullen hebben tegen een inductieve diaconale insteek. De missionaire competentie wordt soms ook diaconaal geduid als iemand die geen gemeentelid is een beroep op de pastor doet voor een uitvaart. Het is ook voorgekomen dat een uitvaartverzorger een beroep op de dorpskerk gedaan heeft voor iemand die geen familie had en waar niemand voor de begrafenis wilde zorgen. “En soms kom je dat nog tegen, dat je zo na acht of negen jaar hoort dat het goed was dat de kerk op dat moment aanwezig was (5.12).

Dit raakt aan de vraag hoe je jezelf als kerk ziet en welke taak je hebt voor de wereld om je heen. Bij een begrafenis van iemand die geen lid van de kerkelijke gemeente is, is het “een kans om te laten zien dat er een kerk is die nog de goede woorden heeft voor zulke momenten” (1.38).

Of de pastor geeft aan er helemaal voor iemand te willen zijn (2.35).

De Geestelijk Verzorger heeft veel begrafenissen gedaan van mensen die niet bij een kerk horen (3.11). Zijn missie is: “dat ik er voor jou wil zijn als jij sterft, zoals het jou kan helpen en jouw nabestaanden” (3.19). Het is een missionaire opdracht als mensen een beroep op de kerk willen doen, “eigenlijk zou dat gratis moeten zijn (5.22) De kerk moet er zijn voor de maatschappij (4.10).

¹⁷⁰ Interview 1.41.

De pastorale competentie komt tot uiting in de bezoeken die pastores doen rondom het ziek en sterfbed. Dit gegeven valt buiten de onderzoeksvraag. Toch geven pastores aan dat de band die opgebouwd is voor het overlijden meespeelt in de uitvaart. Als de pastor de familie niet kent vergt het veel meer voorbereiding en overleg dan de ‘normale uitvaarten’. “Omdat je van te voren niet weet wat je precies kunt verwachten op grond van de mensen en wat ze willen in een afscheidsdienst (5.10). Ik vermoed dat dit voor de Geestelijk Verzorger minder speelt omdat hij hier veel meer ervaring in heeft.

Een belangrijk aspect van pastoraat is het nabij zijn. Door de trouwe bezoeken van de pastor aan een weduwnaar, ontstond er een band met hem. Deze man was wel lid van de kerk was, maar had daar verder niets mee. Doordat de pastor geen verborgen agenda had en nabij was in zijn rouw ontstond er een zodanige vertrouwensband dat de pastor gevraagd werd zijn uitvaart te verzorgen (2.12).

Bij de voorbereidingsgesprekken komt het aan op de sociaal- communicatieve vaardigheden. Samen met de direct nabestaanden wordt de uitvaartdienst voorbereid en doorgesproken. De pastores gaven aan dat zij een spanningsveld ervaren door wat er speelt binnen de familie aan conflicten en meningsverschillen. Daar wordt door de pastores verschillend mee omgegaan. Dat varieert van een soort bemiddelende rol “ dan moet je het goed verwoorden, en altijd met elkaar in gesprek blijven. Zodat ze elkaar tegemoet kunnen komen, tegemoet komen en in harmonie voorbereiden” (2.41).

Door er op een professionele manier mee omgaan en het gesprek in goede banen te leiden lost het ook wel weer op (3.24-25).

Als er maar een deel van de familie aanwezig is bij de voorbereiding dan probeert de pastor in ieder geval het ‘spook’ te benoemen. “Dat wil ik graag helder hebben van te voren. Soms bezoek ik dan die andere kinderen, maar soms is er totaal geen belangstelling en dan laat ik het ook zitten” (5.26). Soms hebben kinderen een verschillende band gehad met hun vader of moeder en bestaan er wel twee of drie waarheden naast elkaar. “Dus ik probeer daar wat tussendoor te laveren en uit te spreken dat dat gewoon zo is. Maar echte conflicten oplossen daar kom je vaak niet aan toe op dat moment” (5.27).

De vraag is of dat reëel is en dit het geschikte moment is. Je wordt bij de familie geroepen om de uitvaart te verzorgen, niet om een conflict situatie te bespreken of op te lossen. Als blijkt dat er in de voorbereiding voor de dienst zaken aan de oppervlakte komen die de gang van

zaken verstoren dan zou je met elkaar af kunnen spreken dat je in ieder geval probeert om er voor dit moment er samen uit te komen.

Niet elke pastor probeert te bemiddelen bij conflicten en meningsverschillen. “Dan denk ik dat moeten ze dan zelf maar uitvechten, je hebt ook niet zoveel tijd om allerlei dingen te regelen. In een korte tijd moet je toch iets in elkaar zetten (1.16).

Als de pastor ontdekt dat er door de inhoud van een lied, tekst of gebed gevoeligheden naar boven komen omdat er bepaalde zaken spelen dan speelt hij op ‘veilig’. “Als er eentje er moeite mee heeft dan doen we het niet” (4.22).

Vanuit de inductieve benadering zou er in het voorbereidingsgesprek ruimte gegeven kunnen worden om ervaringen en gevoelens te bespreken. Het zou kunnen zijn dat de andere broers en zussen daar geen weet van hebben. Door ruimte daarvoor te geven zou het mogelijk kunnen zijn dat zij als gezin meer begrip voor elkaar zouden krijgen. Het gevaar hiervan kan zijn dat het escaleert.

Als pastor heb je niet alleen gespreksvaardigheden nodig maar ook dingen aan kunnen voelen. Soms zijn mensen na een lang of zwaar ziekbed ook ‘op’.

Bij de uitvaartdienst komen de liturgische competenties aan bod, zoals het voorgaan in de uitvaartdienst en daarbij rekening houden met de hoorders.

Daarbij putten pastores uit verschillende bronnen zoals liedboeken, Bijbelteksten, religieuze liederen, en het *Dienstboek*. Soms wordt er in de uitvaartdienst een stukje uit een dagboek van Miskotte gelezen of iets uit Geert Boogaard, Toon Tellegen of een uit een kinderboek. In ieder geval iets wat bij de dienst past (1.58).

Soms wordt er gebruik gemaakt van symbolen en rituelen zoals de Paaskaars of andere kaarsen, een roos, gebeden en de zegenbede. Over het algemeen zijn het traditionele kerkelijke liturgische elementen.

Ook de uitwerking van de competenties zijn vrij traditioneel. Mijn vraag hierbij is verwachten de nabestaanden het ook anders? Zij hebben ruimte en inbreng met lied en tekstkeuze. Ze participeren in de uitvaartdienst door het *In Memoriam* te vertellen, de Schriftlezing te verzorgen of een gedicht voor te dragen. De pastor tast de sfeer af in de familie en zoekt een evenwicht en legt een verbinding in de overdenking met elementen uit het levensverhaal, zodat de overledene ook herkenbaar in de dienst naar voren gebracht wordt.

5.4 Reflectie op de onderzoeksgang en gevolgde onderzoeksmethode

In dit beschrijvend kwalitatief onderzoek heb ik door middel van gestructureerde interviews onderzocht hoe pastores met een uitvaart omgaan als nabestaanden weinig tot geen binding met de kerkelijke traditie (meer) hebben. Bij een beschrijvende onderzoeksvraag wordt naar de mening of het gezichtspunt van de betrokkene gevraagd.¹⁷¹ Een kenmerk daarvan is dat de gezichtspunten van de respondenten op een en dezelfde gebeurtenis (uitvaart) verschillend kunnen zijn.¹⁷² Dat is niet zo vreemd omdat je in dit onderzoek met mensen te maken hebt die allemaal een eigen (theologische) visie en een eigen werkmethode hebben ontwikkeld. Daarom kan er geen eenduidig antwoord op de onderzoeksvraag gegeven worden. In het vorige hoofdstuk is te lezen hoe daar nuances in aangebracht zijn. De onderzoeksmethode is beschreven op pagina 54.

Ik heb genoten van de interviews. Ik vond het bijzonder om daar op een openhartige manier met elkaar over in gesprek te gaan. Het zijn waardevolle interviews geworden die veel informatie geven hoe pastores een uitvaart voorbereiden, wat hun worsteling hierin is en hoe zij daar mee om gaan. Het is ook informatie die ik niet op deze manier in de literatuur tegengekomen ben. Omdat ik als ouderenpastor ook met uitvaarten te maken heb was er ook veel herkenning van hoe ik zelf in sta.

Daarna was het een hele klus om uit de hele berg aan informatie, die de interviews opleverde, die zaken eruit te filteren die antwoord geven op de onderzoeksvraag en de deelvragen. Ik heb elk interview apart geanalyseerd en daar conclusies uitgetrokken. Op deze manier wordt er aan elke pastor en zijn manier van werken recht gedaan. In een later stadium bij de afronding komen de interviews bij elkaar om tot een slotconclusie te kunnen komen. Ook hiervoor heb ik schema's gemaakt en deze zijn te vinden in het werkboek.

De schema's hebben mij geholpen om het geheel overzichtelijk te houden. Door steeds weer a.h.w. de informatie in te dikken tot de antwoorden op de vragen, vielen de puzzelstukjes op zijn plaats.

De volgorde in de methode was eerst een verkennende studie door de literatuur, dit is met grote stappen gedaan. Hieruit kwam samen met de informatie van vier mondelinge bronnen

¹⁷¹ Baarda, de Goede & Teunissen (2009). *Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. 2^e druk. Groningen: Noordhoff, 90.

¹⁷² Baarda, de Goede & Teunissen, *a.w.*, 94.

en eigen ervaring met uitvaarten een topiclijst tot stand. Deze lijst heeft als basis voor de interviewvragen gediend. De interviews zijn allemaal afgenomen binnen een tijdspanne van vier weken. Daarna zijn de interviews geanalyseerd en betrokken op een diepergaande literatuurstudie.

Het voordeel hiervan is dat alle interviews min of meer gelijkwaardig zijn geweest. Ik heb mezelf de vraag gesteld: stel dat ik elk interview eerst volledig geanalyseerd had en diepgaand met de literatuur vergeleken had zou dat andere vervolg-interviews opgeleverd hebben? Of als de volgorde omgedraaid zou zijn: eerst uitgebreide literatuur studie en dan de interviews afnemen?

Kijkend naar wat de literatuur opgeleverd heeft vermoed ik van niet, misschien had het geholpen om de vragen wat scherper te formuleren, of wat dieper op hun motivatie in te gaan, zonder dat de pastores het gevoel krijgen dat ze verantwoording af moeten leggen.

Ik ben geen grote verschillen tegengekomen over de rol en visie van een pastor met wat ik gelezen heb. Door de gevolgde onderzoeksmethode ben ik in dicht bij de onderzoeksvraag gebleven. Daarmee heb ik voldaan aan de doelstelling van en in het onderzoek, n.l. het inzichtelijke maken van de rol en de visie van pastores bij een uitvaart.

Omdat het onderzoek zich heeft toegespitst op de interviews en de literatuur is de daadwerkelijke uitvoering in de praktijk onderbelicht gebleven.

Het zou wellicht een verdieping in het onderzoek hebben gegeven als er naast de interviews ook een uitvaartdienst van de betreffende pastor geanalyseerd zou zijn.

Daarbij moet de kanttekening gemaakt worden dat elke uitvaart een opname van één bepaalde dienst is en dat elke uitvaartdienst maatwerk is. Er zullen dus altijd nuanceringen zijn.

Een vraag die ik overgehouden heb aan het onderzoek is: komt het doel van de pastor bij het geheel van een uitvaart overeen met de ervaringen van nabestaanden?

Een voor mij nieuw element uit het onderzoek is dat ‘het kameleon zijn’ als een grote kwaliteit gezien kan worden. Ik denk dat niet alleen voor de toekomst, maar ook nu in deze tijd als de kerkelijke traditie niet vanzelfsprekend is een goede aansluiting kan geven bij de huidige tijd. Zonder het evangelie geweld aan te doen zie ik mogelijkheden voor de narratieve theologie. Heeft Jezus ons dat voorbeeld al niet gegeven? Trekkend door het land, mensen opzoekend, oog en oor hebben, dicht bij mensen staan, met hen optrekken en de Boodschap uitdragen in herkenbare voorbeelden. Vasthoudend aan de Bron waaruit Hij put, maar ook een bestaand stramien en kader durven te doorbreken.

Literatuur

Baarda, de Goede & Teunissen (2009). *Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. 2^e druk. Groningen: Noordhoff.

Berkhof, H. (2007) *Christelijk geloof*. 9^e druk. Kampen: Kok.

Bernts T., Dekker G., & Hart de J. (2007). *God in Nederland, 1996-2006*. Baarn: Ten Have, in samenwerking met de RKK.

Dienstboek (2004). *Een proeve, deel II. Leven-Zegen-Gemeenschap*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Ganzevoort, R., (2006). *De hand van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden*. Zoetermeer: Meinema.

Ganzevoort, R. & Visser, J., (2007). *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. Zoetermeer: Meinema.

Haasnoot, A., (2011). *Neem je plaats in. In de tussentijd van Kerk en Koninkrijk*. Amsterdam: Ark Media.

Hoekstra, E.G., *Christendom*. (2006). Uit de serie Wegwijs. 2^e druk. Kampen: Kok.

Hoekstra E.G. & Kranenborg R. (Red.). (2001). *Rituelen en religieus Nederland. Gebruiken van joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten in belangrijke levensfases*. Baarn: Ten Have.

Lange, F. de (Red.). (1994). *Geloven in de minderheid? Een bundel opstellen ter gelegenheid van het 140-jarig bestaan van de Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken te Kampen*. Kampen: Kok.

Mak, A., (2006). *Met stomheid geslagen? Nieuwe taal en gebruiken bij uitvaarten*. Zoetermeer: Boekencentrum.

McGrath, A., (2007). *Christelijke theologie. Een introductie*. 4^e druk. Kampen: Kok.

Menken-Bekius C., (2005). *Werken met rituelen in het pastoraat*. 2^e druk. Kok-Kampen.

Menken-Bekius, C.& Meulen v.d.H., (2007). *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging*. Kok-Kampen.

Muth, Ekkehard, (2009). *De rijkdom van het ritueel. Naar een levende liturgie*. Kampen: Kok.

Peterson Eugene H., (1993). *Dragende delen. Pastor zijn op authentieke wijze*. Gorinchem: Ekklesia

Schippers K.A., z.j. *Er zijn voor anderen*. Kok-Kampen.

Deze uitgave is een bundeling van eigen werk van prof. drs. Schippers, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken van Nederland.

Snoek, H., (2010). *Een huis om in te wonen, Uitleg en interpretatie van de Bijbel*. Kok-Kampen.

Tieleman, D., (1994). *Niet om de minderheid maar om de menselijkheid*. In F. de Lange 'Geloven in de minderheid?'. Kampen: Kok.

Tieleman, D., 2000, *Leven met verbeelding. Betekenisverandering van geloof en godsdienst in een postmoderne cultuur*. Kampen: Kok.

Internetsites

- http://www.argumentatieblog.nl/filosofisch_woordenboek.nl/inductief. Geraadpleegd op 22-7-2012.
- <http://www.encyclo.nl/begrip/deductief>. Geraadpleegd op 22-7-2012.
- <http://www.encyclo.nl/begrip/inductief>. Geraadpleegd op 22-7-2012.
- <http://www.kerkelijkwerkers.nl>
- <http://www.rentapriest.nl>
- <http://www.reinyvandervegt.nl>
- <http://www.uitvaartmedia.com/viewer/file.aspx?fileinfoid=2185> Geloof- en-traditie- steeds-minder-belangrijk-tijdens-uitvaarten/2500. 20-6-2011(download 2-12-2011).
- <http://www.uitvaart.nl/nieuws/tempo-vergrijzing-loopt-op/23471>, 27-12-2010 (download 2-12-2011).
- <http://www.uitvaart.nl/bedrijvengids/opleidingen>.
- <http://www.wilmatop-uitvaartbegeleiding.nl>

